

Абу Ҳомид Ғаззолий

ИХЁУ УЛУМИД-ДИН

ТАФАККУР КИТОБИ

«Тошкент ислом университети»
нашриёт-матбаа бирлашмаси
Тошкент – 2007

**Таржимон:
Бобомурод Эрали**

Абу Ҳомид Ғаззолий қаламига мансуб «Ихёу улумид-дин» («Дин илмларини жонлантириш») асарининг «Тафаккур китоби»да асосан инсон тафаккури орқали Аллоҳ таолонинг зоти ва сифатлари, беҳудуд қудратини англаш, У яратган оламлар, ашёлар; жонзотлар, алалхусус, инсоннинг ўз-ўзини мушоҳада қилиб билиши ҳамда ўз бурчи ва масъулиятини англаши очиб берилган. Асарнинг йирик қисми дунёни англаш масаласига бағишланган.

МУҚАДДИМА

Азалдан то абад ўзининг улуғлиги ва қудрати интиҳосига ҳад-ҳисоб ё ўлчов белгиламаган, ваҳм-тасаввур қадамлари учун зинапоя, фаҳм-идрок пайконлари етиб борадиган белги ё нишон тайин этмаган Аллоҳ таолога ҳамд бўлсин. Лекин У Зот ўзи тутган мартабани забт этмоқ бўлганларни кибриё биёбонида адаштириб, ҳайрону лол қилиб қўйди. Шунда ҳам матлабига эришиш учун давом этганларида жалолият мавжлари уларни мажбуран олдинги соҳилга қайтарди. Қачонки умид узиб, энди қайтмоқчи бўлиб турганларида туякашлар тахтиравонидан сабр қил, сабр қил, деган нидо етиб айтилдики: «Шошмагин, бундан кўра сен қуллик (бандалик) ҳақи ва тоатини ўйлагин. Чунки сен рубубийят улуғлиги ва қудратини тўлиқ билмоқчи бўлсанг, адашгайсанки, ундан озгинаси ҳам сенга насиб этмас.

Агар фикринг туфайли ўз сифатингга тааллуқли бир ишни хоҳласанг, у ҳолда қандай қилиб Аллоҳнинг беҳисоб неъматлари ва яхшиликлари бирин-кетин ва тўхтовсиз етиб турганига назар қил. Буни англаб олгандан кейин сен ҳар бир неъмат ва яхшилик учун зикрни ҳеч қачон унутма! Бу оламдаги тақдири азал денгизи яхшилик ва ёмонлик, фойда ва зиён, машаққат ва энгиллик, ғолиб ва мағлуб, бутун ва синиқ, махфий ва ошкоралик, имон ва куфр, ирфон ва жаҳолатга қанчалик тўлиб-тошганини ўйлаб кўр. Шунда ҳам сен Аллоҳнинг зотига назар қилиш сари ўтсанг, ажиб ва ғалати ишга журъат этибсанки, ўзингни башар тоати ва ҳаддидан баланд тутиб, жонингни хатарга қўйибсан.

Парвардигоринг тажаллий нури қаршисида не-не мутафаккир ва оқил зотларнинг кўзлари қамашиб, орқага чекинишдан бошқа илож топмади. Сен ўзингни шу зотларга қиёслаб кўр».

Бани Одам саййиди Муҳаммад алайҳиссаломга салавот ва саломлар бўлсин. Саловот ва дуо бизга маҳшаргоҳда нажот ва заҳира бўлғусидир. У кишининг оилалари ва дин осмонида тўлин ойдек порлаган ҳамда мўминлар учун намуна ва ибрат бўлиб қолган саҳобаларига ҳам салавот ва саломлар баракаси ёғилсин.

Пайғамбаримиз алаҳиссалом: «Бир соатлик тафаккур бир йил ибодат қилгандан ҳайрлироқ», деб марҳамат қилганлар. Қуръони каримда тадаббур, эътибор, назар ва фикр

қилишга ундайдиган оятлар кўп. Сир эмаски, фикр нурлар калити ва билиш учун ҳаракат асосидир. Шунингдек, фикр илмларни ўзида тутиб қоладиган тўр, мақсад ва тушунча тузоғидир. Кўпчилик илминг фазл ва мартабасини билса ҳам, унинг ҳақиқати, самараси, масдари, макони, пайдо бўлиш жойи, йўли ва кайфиятидан хабардор эмас. Шу билан бирга, инсон қандай тафаккур қилиш, нима тўғрисида ва нима учун тафаккур қилишни, талаб этилган нарса айна мақсад ёки мақсад эмаслигини ҳам тўғри ҳал қилиб ололмаган. Агар тафаккур бирор нарсага эришишга қаратилган бўлса, бу нарса илми ёки ҳолми? Ё бўлмаса, ҳар иккаласими? Буларнинг барчасини очиб бериш муҳим иш бўлиб, биз бу ўринда энг аввал тафаккур фазилатини баён қилмоқчимиз. Ундан сўнг тафаккур ҳақиқати ва самараси баёнига ўтамиз. Ундан кейин тафаккурнинг пайдо бўлиш жойи таҳлили ўрин олган. Иншааллоҳ.

БИРИНЧИ ҚИСМ ТАФАККУР ФАЗИЛАТИ

Аллоҳ таоло тафаккур ва мушоҳадага буюриб, тафаккур кишиларини мақтаб, шундай дейди:

Улар туриб ҳам, ўтириб ҳам, ётиб ҳам Аллоҳни зикр этадилар ва осмонлару Ернинг яратилиши ҳақида фикр юритадилар (ва дуо киладилар:) «Эй, Раббимиз! Бу (коинот)ни беҳуда яратмагансан. Сен (айблардан) пок зотдирсан. Бас, бизни дўзах азобидан саклагин! (Оли имрон сураси, 191-оят)

Ибн Аббос розийаллоҳу анҳумо айтадики: «Бир қавм Аллоҳ азза ва жалла тўғрисида тафаккур қилиб ўтиришганди. Набий алайҳиссалом уларга: «Аллоҳ яратган нарсалар хусусида фикрланглар, Аллоҳ хусусида фикрламанглар. Сизлар ҳеч қачон унинг ўлчовини идрок этолмайсизлар», дедилар. Бошқа бир ривоятда келадики, Набий алайҳиссалом бир куни бир қавмнинг олдига бордилар. Улар тафаккур ҳолатида ўтиришган экан. Набий алайҳиссалом: «Сизларга нима бўлди, гапирмайсизлар», дедилар. Улар: «Аллоҳ яратган махлуқларни ўйлаб ўтирибмиз», дейишди. Буни эшитиб Набий алайҳиссалом: «Шундай давом этаверинглар, Аллоҳ яратган махлуқларни фикрланглар, унинг ўзи тўғрисида фикрламанглар...», дедилар. Атоъ келтирган ривоятда айтадики: Бир куни Убайд ибн Умар иккимиз Ойшани (р.а.) зиёрат қилдик. У биз билан парда ортидан гаплашди. У: «Эй Убайд! Бизни зиёрат қилишингга нима моненьлик этади?» деб сўради. Убайд: «Расулulloҳ алайҳиссаломнинг: «Қанча кам борсанг, шунча соғинчинг ошади», деган сўзлари, деди. Ибн Умар: «Бизга Расул алайҳиссаломда кўрган ажойиб бир нарса тўғрисида айтиб беринг», деди. Ойша розийаллоҳу анҳу бу гапни эшитиб, йиғлади. «У кишининг қайси ишлари ажойиб эмас экан. Олдимга келган кечаси баданим баданларига тегиб турарди. Шунда ул зот: «Менга ижозат бер, Раббимга ибодат қилайин», дедилар. Сув турган меш олдига бориб, таҳорат олдилар. Сўнг туриб намоз ўқидилар. Қиём пайти соқоллари ҳўл бўлгунча йиғладилар. Саждага бош қўйган пайтда ер ҳўл бўлгунча йиғладилар. Намоздан сўнг Билол бомдод намозига азон айтишга келгунча бироз ёнбошлаб ётдилар. Ҳазрати Билол келганда: «Эй Расулulloҳ! Сизни нима йиғлатди. Аллоҳ олдинги ва кейинги барча гуноҳларингизни кечирган-ку», деди. У киши: «Эй Билол, сенга вайл бўлсин, мени йиғлашдан нима ҳам тўса олсинки, Аллоҳ таоло бу кеча менга мана бу ажойиб оятни нозил қилди:

Осмонлар ва Ернинг яратилишида, тун ва куннинг ўрин алмашиб туришида ақл эгалари учун аломатлар бордир. (Оли имрон сураси, 190-оят)

Сўнг: «Бу оятни ўқиб, у ҳақда ўйлаб кўрмаган кишига вайл бўлсин», деб қўшиб қўйдилар».

Бир ривоятда Авзойъдан оятларни тафаккур қилишдан мақсад нима, деб сўралганда, у: «Оятларни ўқиб, маъносини англамоқ», деди. Муҳаммад Ибн Восийдан келтирилган ривоятда басралик бир киши Абу Зарр вафотидан кейин Умму Заррга уйланди. У киши Умму Заррдан Абу

Зарринг ибодати хусусида сўрайди. Умму Зарр: «У кун бўйи уйнинг бир бурчагида тафаккур қилиб ўтирарди», деди. Ҳасан: «Бир соатлик тафаккур бир кечани ибодат билан ухламай ўтказгандан хайрлироқ», деган. Фузайл айтадики: «Фикр сенга яхши ва ёмон амалларингни кўрсатиб турадиган кўзгудир». Бир ривоятда келишича: Иброҳимга бунча узоқ тафаккур қилиб ўтирасан, дейишди. У: «Фикр ақлнинг илигидир», деб жавоб берди. Суфён ибн Уйайна кўпинча мана бу шеърини парчани ўқишни ёқтирарди:

*«Йигит кишида бўлса гар фикр,
Ҳар нарсада унга ибрат бор».*

Товус айтадики: «Ҳаворийлар Ийсо ибн Марямга: Эй Рухуллоҳ! Бугун ер юзида сизга ўхшаган киши борми, деб сўрашди. У бунга шундай деди: "Кимнинг нутқи зикр, сукути фикр ва назари ибрат бўлса, албатта у менга ўхшабди». Ҳасан: «Кимнинг сўзи ҳикмат бўлмаса, у ларв (беҳуда)дир, кимнинг сукути тафаккур бўлмаса, у хато, кимнинг назари ибрат олиш бўлмаса, у лаҳв(бефойда амал)дир», деган. Аллоҳ таолонинг:

Ер (юзи)да ноҳақлик билан кибрланиб юрувчилар (онги)ни оятларимиз (идроки)дан четлатиб қўяжакмиз. (Аъроф сураси, 146-оят)

Аллоҳ таоло оятда уларни тадбирим тўғрисида тафаккур қилишдан тўсиб қўяман, дейди. Абу Саъд Худрий ривоятида Расул алайҳиссалом: «Кўзларга ҳам ибодат ҳақини беринглар», дедилар. «Эй Расулulloҳ, унинг ибодат ҳақи нима?» деб сўрашди. У зот: «Мусҳафга қараш (тиловат қилиш) ва ундаги ажойиботлар зикри ўтганда у ҳақда тафаккур қилиш», дедилар.

Макка яқинидаги даштда яшайдиган бир хотиннинг шундай дегани ривоят қилинади: «Тақводор кишиларнинг қалблари фикр-мушоҳада билан ғайб пардалари ортида асраб қўйилган охират яхшиликларини билишганида бу дунёда яшашга қизиқмас ва бир лаҳза ҳам қолишга рози бўлмасдилар».

Луқмон бир ўзи узоқ ўтирарди. Унинг олдидан мавлоси(озод қилган қули) ўтиб: «Эй Луқмон, бир ўзинг ёлғиз ўтирибсан, одамлар билан ўтирсанг, сенга унс-улфат бўлишарди», деди. Луқмон: «Ёлғизлик вақти фикр тез англанади, узоқ фикрлаш жаннат йўлига йўллайди», деди. Заҳб Ибн Мунаббих: «Кишининг фикри фақат билсагина давомли бўлади, фақат амал қилган кишигина билади», деган. Умар Ибн Абдулазиз: «Аллоҳ берган неъматларни фикрдан ўтказиш энг афзал ибодат», дейди. Абдуллоҳ ибн Муборак бир куни Саҳл ибн Алини фикрга чўмиб, жим ўтирган ҳолда кўриб: «Қаерга етиб бординг?» деб сўради. «Сиротга», деб жавоб берди у. Бишр: «Одамлар Аллоҳнинг азамат (улуғлиги) ху-сусида тафаккур қилсалар, Аллоҳ азза ва жаллага ҳеч қачон осий бўлмас эдилар», деди. Ибн Аббос: «Тафаккур ичра ўқилган икки ракат қисқа намоз бутун кечани ибодат билан бедор ўтказгандан хайрлироқ», деган. Айтишларича, Абу Шурайх пиёда юрар, ўтирса тўнига ўраниб олиб йиғларди. Ундан: «Нега йиғлайсан?» деб сўралса, у: «Умрим ўтаётгани, амалим озлиги ва ажалим яқинлигини ўйладим», дер экан. Абу Сулаймон: «Кўзларингизни йиғлашга, қалбларингизни тафаккурга одатлантиринг», деб айтган.

Абу Сулаймон айтадики: «Дунё ҳақида ўйлаш охиратдан тўсади, жабрини эса валийлар тотлади. Охиратни ўйлаш ҳикматни пайдо этиб, қалбларни тирилтиради». Ҳотам: «Ибратдан илм кўпаяди, зикрдан муҳаббат ошади, тафаккурдан хавф кучаяди», дейди. Ибн Аббос: «Яхшиликларни фикрлаб кўриш яхшилик қилишга ундайди, ёмонликлардан афсусланиш ундан воз кечишга бошлайди», деган. Ривоят қилинишича, Аллоҳ таоло китобларидан бирида айтадики: «Ҳар бир ҳикмат соҳибининг сўзини қабул қилавермайман, унинг ўй-фикр ва иштиёқига қарайман. Агар унинг ўй-фикр ва иштиёқи мен учун бўлса, сукутини тафаккур, сўзини ҳамдга айлантириб қўяман». Ҳасан айтадики: «Оқил кишиларнинг қалблари ҳикматни сўзламагунга қадар зикрдан тафаккурга, тафаккурдан зикрга қайтавердилар». Исҳоқ ибн Халаф айтадики: «Довуд Тоий раҳимаҳуллоҳ ойдин кечаси ҳовлида осмонга қараб, осмон ва ердаги мавжудотлар хусусида ўйлаб ўтирар ва йиғлар эди. Ҳатто қўшни ҳовлига қандай ошиб тушганини сезмайди. Шунда қўшниси уйимга ўғри тушди, деб гумон қилиб, яланғоч ҳолда

ўрнидан сакраб туради ва қўлидаги қилич билан ҳовлига отилиб чиқади. У Довудни кўриб қиличини ташлайди. Қўшниси: «Том устидан сени бу ёққа нима туширди?» деб сўрайди. Довуд: «Мен буни билганим йўқ», деб жавоб беради. Жунайд айтадики: «Мажлисларнинг энг шарафли ва энг олийси тавҳид майдонида тафаккур қилиб ўтириш, маърифат насимларидан баҳраманд бўлиш, муҳаббат косасида унинг дарёсидан сипқориш, Аллоҳ азза ва жаллага яхши гумонда бўлишдир. Эй мажлисларнинг энг улуғи, эй шарбатларнинг энг ширини! Сен насиб этган кишилар нақадар бахтлидирлар!»

Шофеъий раҳимаҳуллоҳ таоло айтади: «Сукут сақлаш билан гапиришга, фикрлаш билан хулоса чиқаришга ёрдам беринглар». Тағин у зот: «Масалага тўғри назар ғурурдан сақлайди, бир фикрга қарор қилиш хато ва надоматдан халос этади: кўриш ва фикрлаш жазм ва фатонат(фаросат)ни кашф этади. Ҳикмат аҳли билан маслаҳатда бўлиш нафсга сабот ва ақлга қувват беради. Бир қарорга келишдан олдин фикрлаб кўр, ҳужумга ўтишдан олдин тадбир қил, олдинга юришдан илгари маслаҳатлаш». Шунингдек, у яна айтадики: «Тўртта фазилат бор: (биринчиси) ҳикмат, унинг асоси фикрда, (иккинчиси) иффат, унинг асоси шаҳватни тийишда, (учинчиси) қувват, унинг асоси ғабда, (тўртинчиси) одиллик, унинг асоси нафсоний қувватни мувозанатга келтиришдадир». Булар тафаккур фазилати тўғрисидаги уламоларнинг сўзлари бўлиб, ҳеч бирида фикр нима экани ва унинг қай тарзда пайдо бўлиши баён этилмаган.

ФИКР ҲАҚИҚАТИ ВА САМАРАСИ

Билгинки, фикрнинг маъноси учинчи маърифат(илм)ни ҳосил қилиш учун қалбда икки маърифат(илм)ни ҳозирлашдан иборат. Бунга мисол шуки, ким бу дунёни хоҳласа, ҳаёти дунёни афзал билса ва охиратни бу дунёдан устун қўйиш аълороқ эканини билишни истаса, бунинг учун икки йўл мавжуд: (Биринчиси) охиратнинг бу дунёга нисбатан афзал эканини бошқадан эшитиб, унга тақлид қилади ва моҳиятини англамасдан тасдиқлайди; ўз амали орқали унинг сўзига ишониб охиратни устун қўяди. Бу «тақлид» деб аталади. Лекин у маърифат(илм) эмас. (Иккинчи йўл) Боқий қолувчи нарсани танлаш афзал эканини аниқ билишдир. Шундан кейин у охират боқийроқ эканини тўлиқ танийди.

Натижа шуки, у киши мана шу икки маърифат(илм)дан учинчи маърифат(илм)га ўтади. Бу илм охиратни танлаш афзал эканини билишдан иборат. Охиратни танлаш афзал, деган илм фақат олдинги икки маърифат(илм) туфайли юзага чиқади.

Шундай экан, қалбда икки маърифат(илм)ни ҳозирлашдан мақсад тафаккур, эътибор, тазаккур, назар, тааммул ва тадаббур, деб номланган учинчи маърифат(илм)га эришишдир. «Тадаббур», «тааммул» ва «тафаккур» - бир маънода қўлланадиган сўзлардир. Бу сўзлар моҳиятида ўзаро зидлик йўқ. Аммо «тазаккур», «эътибор» ва «назар» сўзларининг номланиш асоси битта бўлса ҳам, ҳар хил маъноли сўзлардир. Худди «соримун», «миҳнадун» ва «сайфун», деган ҳар хил лафзлар бир нарсага ном қилиб қўйилганидек. Лекин номланиш асоси битта бўлса ҳам «соримун» сўзи кесиш маъносида қилични билдиради. «Миҳнадун» сўзи шу нарсанинг ясалган жойига нисбатан олиниб, қилич маъносини беради. «Сайфун» сўзи эса тўғридан-тўғри қилич маъносини англатади.

«Эътибор» сўзи ҳам худди шундай: ҳар бир мутафаккир зикр этувчи бўла олади, аммо ҳар бир зикр этувчи мутафаккир бўла олмас. «Тазаккур» (ёдламоқ)нинг фойдаси қалбда ўрнашиб қолиши ва ўчиб кетмаслиги учун илмларни такрорлашдан иборат.

«Тафаккур»нинг фойдаси эса илмни кўпайтириш ва ҳосил бўлмаган илмни жалб қилишдан иборат. «Тазаккур» билан «тафаккур» ўртасидаги фарқ мана шу.

Агар илмлар қалбда махсус тартибга кўра жамланса ва бир-бирига мос тушса, бошқа бир илмни келтириб чиқаради. Демак, илм илмнинг «доя»сидир. Агар илмдан бошқа бир илм ҳосил бўлса, ўз навбатида бу ҳам бошқа бир илм билан мослашса, бундан тағин бошқа натижа юзага чиқади. Шу тарзда натижа, илм ва фикр чексиз давом этаверади. Илмларнинг бу тарзда

кўпайиб бориш йўли ўлим ёки бошқа монёлик туфайли тўсилади. Бу нарса илмлардан фойдаланиш имкони бўлган ва фикр йўлини топган кишига тегишли. Аммо кўп одамлар «сармояси» йўқлиги учун илмларини кўпайтира олмайдилар. «Сармоя» дегани илмлар адади бўлиб, илмдан бошқа илм ҳосил қилинади. Қўлида мол-мулк бўлмаган киши фойда ололмаслиги оддий ҳақиқат. Баъзан қўлида сармоя бўлса-да, лекин у киши тижоратни эплай олмайди ва натижада фойда кўрмайди. Шунингдек, баъзан кишида илм сармояси мавжуд бўлгани билан ундан қандай фойдаланиш усулини яхши билмайди. Фойда олиш ва унинг йўлини билиш худди анбиёларда (уларнинг барчасига Аллоҳнинг саловоти ва саломи бўлсин) бўлганидек, баъзан қалбдаги нури илоҳий туфайли туғма бўлади. Бу жуда ноёб ҳодиса. Баъзан ўрганиш ва тажриба йўли билан ҳам ҳосил бўлади. Шуниси ҳаётда кўпроқ учрайди. Сўнг бу илмлар сармояси мутафаккирни юзага чиқариб, унга бир самарани ҳосил этади. Бироқ мутафаккир бу илмларнинг ҳосил бўлиш кайфиятини сезмайди ва тажриба камлиги боис бу илмларни изоҳлашга қодир эмас.

Шундай инсонлар борки, улар бу дунёдан охиратнинг афзал эканини аниқ биладилар. Аммо билиш сабаби ҳақида сўралса, уни тушунтириб, изоҳлаб бера олмайди. Шунга қарамасдан, ундаги бу илм фақат олдинги икки илм туфайли ҳосил бўлганини кўриш мумкин. У икки илм боқий қолувчи нарсани афзал кўриш ва охиратни бу дунёдан боқийроқ, деб англашдир. Шундан сўнг учинчи илм — охиратни афзал кўриш авло деган фикр пайдо бўлади.

Энди фикр самарасига келсак, у илм, ҳол ва амаллардан иборат. Лекин фикрнинг хос самараси илм бўлиб, ундан бошқа нарса эмас. Ҳа, агар қалбда илм ҳосил бўлса, қалб ҳолати ўзгаради. Қалб ҳолати ўзгарса, аъзолар фаолияти ҳам ўзгаради. Амал ҳолга тобеъ, ҳол илмга тобеъ, илм фикрга тобеъдир. Демак, фикр барча яхшиликлар учун асос ва калитдир. Шу нарса сенга тафаккур фазилати не эканини кашф этади. Шу боис тафаккур зикр ва тазаккурдан афзал саналади. Чунки фикр зикр ва кўпайиб бориш деганидир. Қалб зикри аъзолар амалидан яхшироқ ҳисобланади. Чунки амал қалбдаги зикр туфайли пайдо бўлган. Демак, тафаккур ҳамма амаллардан афзал туради. Шунинг учун ривоятда бир соатлик тафаккур бир йил ибодат қилишдан яхшироқ, дейилган. Бошқа бир ривоятда тафаккур ёмон амалларни яхши амалларга, хоҳиш ва ҳирсни зуҳд ва қаноатга кўчиради, дейилади. Яна бир ривоятда у мушоҳада ва тақвони вужудга келтиради, дейилган.

Шунинг учун Аллоҳ таоло:

Шоядки, улар (ширк ва кўфрдан) сақлансалар ёки (бу ваъдалар) уларда эслатма пайдо қилса. (Тоҳа сураси, 113- оят)

Агар фикр туфайли ҳолнинг ўзгариш ҳолатини билмоқчи бўлсанг, биз айтиб ўтган охират ишлари унга мисол бўлади. Албатта фикр бизга охиратни афзал кўриш авлороқ эканини танитади. Агар бу илм қалбларимизга аниқ таъсир кўрсатса, қалблар охиратга рағбати ва дунёга қизиқмаслигига қараб ўзгаради. Бу нарсани биз ҳол деб белгиладик. Чунки бу илмдан олдин қалб бу дунёни яхши кўриб, унга мойил эди. Охиратни ёқтирмас ва унга рағбати кам эди.

Ана шу илм туфайли қалб ҳолати ўзгарди, ирода ва рағбат янгича тус олди. Ирода ўзгариши эса аъзоларни дунё билан машғул бўлишни тарк қилиб, охират амаллари билан машғул бўлишга чақиради.

Бунда асосан беш даража мавжуд:

1. Тазаккур, у қалбда икки илмни ҳосил қилишдан иборат.
2. Тафаккур, у икки илмдан кўзланган илмни талаб қилишдир.
3. Талаб этилган илмни ҳосил қилиш ва ундан қалбнинг нурланишидир.
4. Илм нури ҳосил бўлиши сабаб бўлган нарсадан қалб ҳолининг ўзгаришидир.
5. Янгиланган ҳолга қараб аъзоларнинг қалбга хизмат қилишидир.

Тош темирга урилганда, ундан муайян жойни ёритадиган учқун сачрайди. Шундан кейин кўрмай турган кўз бирдан кўра бошлайди ва аъзолар ҳаракатга тушади. Илм нурининг

чақмоқтоши – фикр ҳам икки илмни бир-бирига «уриштиради». Тош темирга қай тариқа урилса, фикр шу икки илмни ўзига хос усулда бирлаштиради. Темирдан учқун пайдо бўлганидек илм нури пайдо бўлади. Худди ўтдан сачраган нур воситасида кўриш сезгиси ўзгариб, мубҳам нарсани кўрганидек, қалб ҳам илм нури туфайли ўзгариб, мойил бўлмай турган нарсага мойил бўлади. Шундан сўнг аъзолар қалб ҳолининг тақозосига биноан амал қилишга киришади. Бу ҳол худди зулмат ва қоронғуликда кўрмаётгани учун юра олмай турган кишининг ҳаракатни бошлаганига ўхшайди. Демак, фикр самараси илм ва ҳолдан иборат, илмларнинг эса ниҳояси йўқ. Ҳар доим ўзгариб турадиган қалб ҳолини билишнинг эса имкони йўқ. Шунинг учун ҳар бир мурид (фикр йўлини тутган киши) фикр йўллари, унинг пайдо бўлиш ўрни ва нима хусусда тафаккур қилишни билмоқчи бўлса, у бунга қодир бўлолмайди. Чунки фикрнинг пайдо бўлиш ўрни чекланган нарса эмас ва фикр самараси ҳам беҳад ва чексиз. Ҳа, биз диний илм масалалари ва солиқлар мақомати, яъни ҳоллари билан боғлиқ равишда фикрнинг пайдо бўлиш ўрнини аниқлашга ҳаракат қиламиз. Бу нарса умумий таҳлилдан иборат бўлиб, албатта бунинг тафсили барча илмлар шарҳини талаб қилади.

ФИКР ПАЙДО БЎЛИШИ

Билгинки, фикр баъзан дин билан боғлиқ, баъзан эса дин билан боғлиқ бўлмаган бир нарсага тааллуқ топади. Бизнинг мақсад дин билан боғлиқ жиҳат бўлиб, ундан бошқасини ҳозирча қолдириб турайлик. Динда Робби билан банданинг муомаласи муҳим ўрин тутаетди. Банданинг бутун фикри-зикрида энг аввал ўзи, ўзининг сифатлари ва ҳолатлари турса, ундан кейин маъбуд, унинг сифатлари ва ишлари билан боғлиқ нарса туради. Мана шу иккисидан четга чиқиб бўлмайди. Банданинг ўзи билан боғлиқ нарса деганда Аллоҳ таоло наздидаги маҳбуб ёки макруҳ нарсага қараш тушунилади. Шу иккисидан бошқасини тафаккур қилишга ҳожат йўқ. Аллоҳ таоло билан боғлиқ нарса ё унинг зоти, сифатлари, гўзал исмлари, ё у зотнинг ишлари, мулки, малакут олами, осмонлар ва ер, шунингдек, шу иккиси ўртасидаги мавжудотга назар солишдан иборат. Бунда ўқувчига фикр бироз чекланган бўлиб кўринади. Ваҳоланки, Аллоҳ таолога интилган ва унинг дийдорига муштоқ бўлганлар назари ё маъшуқи, ё ўз нафсига қаратилган бўлади. Агар у маъшуқи хусусида фикр қилса, мушоҳада ва фикр орқали ундаги гўзал сурат ва қиёфани лаззат ва ҳузур олиш учун кўз олдида келтиради. Ёки лаззат ва муҳаббати янаям зиёда ва кучли бўлиши учун унинг гўзал ва латиф ишлари хусусида фикрлайди.

Агар банда ўзи хусусида фикрласа, асосий фикр-зикри маҳбуб назаридан туширадиган ёки унга қурбат ҳосил этадиган ва ё муҳаббатини оширадиган сифат хусусида бўлади. Шундан кейин у ўзида бир камчиликни кўрса, маҳбубига ёқиш учун дарҳол ундан қутулиш чорасини излайди ва яхши хулқ бўлса, уни кўпайтириш иложини ўйлайди.

Агар банда шу иккисидан ташқари бир нарсани ўйласа, у чоғда бундай тафаккур тарзи ишқ белгилаган ҳаддан четга чиққанидир. Чунки комил ва етук ишқ ошиқ вужудини тўлиғича эгаллаб, унинг қалбида шундан бўлак нарсага жой қолдирмайди. Ҳақиқий ошиқ севгилиси дийдоридан бошқа нарсани ўйламаслиги керак. Аллоҳ таолони севувчи ҳам худди шундай. Аллоҳдан бошқа нарсани ёдига келтирмайди. Кимнинг тафаккури мана шу тўрт қисм ичида бўлса, муҳаббат тақозо этган ҳад-чегарадан чиқмайди. Энди аввалги қисмга алоҳида тўхталсак.

Аввалги қисм банда кўпроқ амалларининг яхшисидан ёмонини ажратиб олиши учун ўзининг сифатлари ва амаллари тўғрисида фикрлашидан иборат. Шундан сўнг Аллоҳ наздида маҳбуб ва макруҳ бўлган амаллардан ҳар бири тоат ва маъсият каби зоҳирий амал ҳамда қалб билан боғлиқ бўлган мунжиёт ва муҳликот (мунжиёт — нажот берувчи, муҳликот — ҳалок этувчи) сифатлар каби ботиний амалга ажралади. Буни мунжиёт ва муҳликот қисмида илгари баён этилган.

Маъсиятлар етти аъзо билан боғлиқ ёки жамики бадан билан боғлиқ нарсага бўлинади.

Бунга урушдан қочиш, ота-онага оқ бўлиш, ҳаром қилинган масканда ўтириш кабилар киради. Бундай макруҳ амалларнинг ҳар бирида уч нарса хусусида фикр қилиш вожиб бўлади. Аввалгиси бу амалнинг Аллоҳ наздида макруҳ ёки макруҳ эмаслигини фикрдан ўтказишдир. Кўпинча бир нарсанинг макруҳ экани дарров маълум бўлмайди. Балки у дақиқ назар билан идрок қилинади. (Иккинчиси) Агар у амал макруҳ бўлса, ундан қандай сақланишни фикр қилишдир. (Учинчиси) Бу макруҳ амаллар алоҳида кўзга ташланиб турган бўлса, уни тарк қила оладими ёки келажакда дуч келса, ундан сақлана оладими? Ёки олдин қилган бўлса, уни тузатишни ўйлаганмикан?

Шундай қилиб, маҳбуб амалларнинг ҳар бири ҳам шундай қисмларга ажрайди. Агар бу қисмлар бир ўринга жамланса, бу қисмларнинг фикр мажроси (йўсини) юзтадан ошиб кетади.

Ҳар бир банда бу қисмларнинг ҳаммаси ёки аксари ҳақида фикр юритишга мажбур. Бу қисмлардан ҳар қай-сисини алоҳида шарҳлайдиган бўлсак, мавзу чўзилиб ке-тади. Шу боис бу қисмлар тоат ва маъсият, муҳликот ва мунжиёт сифатлар каби тўрт турга ажратилган. Мурид бу турларни бошқалари билан қиёслаши, унинг фикр доираси кенгайиши учун бир қанча мисол келтирайлик. Шундай қилсак, фикр доираси очилиб, тушуниб олиш енгиллашади.

Аввалги тур маъсиятлар бўлиб, инсон ҳар куни эрталаб ўрнидан турганида етти аъзосини батафсил тафтишдан ўтказиши шарт. Шунда у бадани билан бирор гуноҳ амални қилган ёки қилмаганлигини ўйлаб кўради. Ёки ўтган кун бир гуноҳ амални қилган бўлса, ундан воз кечганми ёки пушаймон бўлганмикан? Ёки кундуз пайти бир гуноҳ ишга дуч келган бўлса, ундан сақланиш ва четланиш учун тайёргарлик кўрганмикан? Ана шу йўсинда фикр юритади.

Шундан кейин у тилига назар солиб, ғийбат, ёлғон, ўзини мақташ, бошқалар устидан истеҳзо қилиш, беҳуда тортишиш, мазах қилиш ва ундан бошқа макруҳ амалларга қачон дучор бўлганман, деб ўйлайди. Энг аввал ичида бу нарсалар Аллоҳ наздида қанчалик кароҳиятли амал экани, Қуръони карим ва ҳадиси шариф кўрсатмаларида унга азоб қаттиқ бўлишини фикрдан ўтказади. Сўнг ўз ҳолати хусусида фикр юритиб, қандай қилиб ўзи билмаган ҳолда бунга йўлиққанини ўйлаб кўради. Сўнг ундан қандай қутилиш чорасини излайди. Бунинг бирдан-бир чораси фақат узлат ва ёлғизланиш эканини мушоҳада этади. Ёки Аллоҳга ёқмайдиган нарсани гапирганда ўзини қайтарадиган солиҳ тақводор киши билан бирга ўтириш орқали ўзини тузатишни ўйлайди. Шунда ҳам илож топмаса, бошқалар билан ўтирганда бемаъни сўзларни тилга олмаслик учун оғзига майда тош солиб олади. Шундай қилиб, ундаги фикр маъсиятдан қандай сақланиш чоралари хусусида бўлади.

Банда ғийбат, ёлғон, беҳуда гап-сўзлар ва бидъатни эшитадиган қулоғи тўғрисида ўйлайди. Буни Зайд ёки Амрдан эшитганига аҳамият беради. Албатта у бундан тийилиши ва мункар-наҳй орқали ўзини сақлаши шарт.

Шундан кейин у қорни тўғрисида фикр қилади. Балки у еб-ичиш туфайли Аллоҳ таолога осийлик қилгандир. Дейлик, ҳалолдан кўп еб-ичиш орқали бўлса, кўп еб-ичиш Аллоҳ таоло наздида ёмон бўлишидан ташқари у шайтон қуроли ва шаҳватни кучайтирувчидир. Ё ҳаром ва шубҳали нарсани ейиш орқали бўлса, ейдиган, киядиган, тирикчилиги ва даромад манбаи қаердан эканига қарайди. Шу тариқа банда ҳалол йўл хусусида фикр қилади. Сўнг ҳалоллик билан кун кечириш ва ҳаромдан сақланиш чораларини ўйлаб кўради. Ҳаром нарсани ейиш бутун тоат-ибодатларини ювиб кетишини фикрдан ўтказади. Шунингдек, ҳалол лўқма барча тоат-ибодатларининг асоси эканини мулоҳаза қилади. Хабарларда ворид бўлганидек, кийимнинг саккиздан бир қисмига бир дирҳам қадар ҳаром теккан бўлса, Аллоҳ таоло у банданинг намозини қабул қилмайди.

Шундай қилиб, банда ўзининг аъзолари тўғрисида шу йўсинда фикрлайдики, шунчаси ҳам унга кифоя қилади. У ўзидаги бу салбий ҳолатларни билиш, аъзоларини маъсиятдан сақлаш учун кун бўйи муроқабани билан машғул бўлади.

Иккинчи тур эса асосан тоат-ибодати хусусида бўлади. Банда энг аввало фарз амалларни қандай адо этиш, қандай қилиб нуқсон ва камчиликлардан тийилиш ва нафл амалларни

кўпайтириш билан ўзидаги камчиликларни тузатишга қарайди. Сўнг аста-секин Аллоҳ таоло наздидаги маҳбуб амаллар хусусида фикр қилиш йўлини тутди. Масалан, у айтадики: «Албатта кўз осмонлар ва ердаги мавжудотга ибрат назари билан боқиш ва Аллоҳнинг китоби ва Расул алайҳиссалом суннатига қараш учун яратилган. Аллоҳнинг китоби ва Расул алайҳиссалом суннатига қараб, мен кўзимни Қуръон ва ҳадис мутолааси билан банд этишга қодирман, нега шундай қилмайман? Фалончи тақводор кишига ҳурмат назари билан қараб, қалбига сурур бағишлашга ёки фалончи фосиққа нафрат назари билан қараб, уни гуноҳларидан тўхтатишга қодирман, нега шундай қилмайман?»», дейди.

Шунингдек, қулоғи тўғрисида ҳам: «Мен бу қулоғим билан Мусҳаф, ҳикматли сўзлар, илм, қироат ва зикрни тинглашга қодирман. Менга нима бўлганки, бундай қилмайман? Аллоҳ таоло уни менга неъмат қилиб берган-ку, шукр қилишим учун омонат тарзида топшириб қўйган-ку? Менга нима бўлганки, вақтимни зое кетказиш ва ялқовлик билан Аллоҳ берган неъматга куфр келтираётирман», дейди.

Шунингдек, тили тўғрисида ҳам шундай фикрлаб, дейдики: «Мен ҳақ йўлида таълим бериш, ваъз(насихат) айтиш, солиҳ кишилар қалбига муҳаббат улашиш, фақирлар ҳолини сўраш, солиҳ Зайд билан олим Амрнинг қалбини яхши сўз билан қувонтириш орқали Аллоҳ таолога қурбат ҳосил қилишга имконим етади. Ҳар бир яхши сўз ҳам садақа ўрнига ўтади».

Шунингдек, моли тўғрисида ҳам шундай фикрлаб, айтадики: «Мен фалон молни садақа қилишга қодирман. Ўзим унга муҳтож эмасман. Мабодо, муҳтож бўлсам, Аллоҳ менга унинг мислини ризқ қилиб беради. Агар ҳозир муҳтож бўлсам ҳам ўзимдан кўра бу молга муҳтожроқ кишига бериб, савоб қозониш имконим бор-ку!»

Шунингдек, барча аъзолари, жамики бадани, мол-мулклари, чорва моллари, хизматкорлари ҳамда фарзандларини ҳам бирма-бир хаёлидан ўтказди. Буларнинг ҳаммаси сабаб ва воситалардир. Шулар туфайли Аллоҳ таолога тоат-ибодат қилишга қодир эканини ўйлайди. Шулар туфайли мумкин бўлган тоат-ибодат йўллари дақиқ фикр билан ўрганади. Бу тоат-ибодатга тезроқ эришишда ўзига нима рағбат беришини ўйлайди.

Шу билан бирга, ниятни холис қилиш, холисликка эришиш ва амалларини риёдан поклашни ўйлайди.

Учинчи тур қалбдаги муҳликот сифатлари бўлиб, шаҳват, ғазаб, бахиллик, худбинлик, риё, ҳасад, бадгумонлик, ғафлат, ғурур ва бошқа иллатлар шу муҳликотлар жумласига киради. Кимки қалбини бу иллатлардан холи ва пок деб ўйласа, ўзи учун бу дунё имтиҳон-синов экани ҳақида тафаккур қилади. Албатта нафс ҳар доим ўзига яхшилиқни душман билиб, яхшилиқ қилишни орқага суради. Агар ўзингда кибр-ҳаво йўқлигини даъво қилсанг, олдинги зотлар нафсини синаб кўрганидек бозорда ўтин орқалаб, ҳаммоллик қилиб кўришинг лозим. Агар ҳилмни даъво қилсанг, бошқадан етадиган ғазабга ўзингни рўпара қилиб, ғазабингни боса олиш-олмаслигингни синаб кўр. Бошқа иллатларда ҳам худди шундай ўз устингда тажриба ўтказ. Бу тажриба ва синов ёмон иллатлар ўзида бор-йўқлиги хусусида фикр қилишдир.

Агар бу ёмон иллатлар сенда мавжуд бўлса, тезроқ чора кўрмасанг, уларнинг қабиҳ ва жирканч тус олишларини ўйлаб кўр. Шунда сенга бу иллатларни пайдо бўлиш омили жоҳиллик, ғофиллик ва ахлоқсизлик экани аён бўлади. Агар банда ўзида амалидан манманлик ва кибр ишни кўрса, дарҳол фикрлаб айтсинки: «Бу аъзоларим, қувватим ва ирода билан қилган амалларим барчаси ўзимдан эмас ва ўзимники ҳам эмас. Бу Аллоҳ таолонинг менга берган фазли ва марҳаматидир. У зот мени ва мендаги аъзоларни йўқдан бор қилди. Менга қувват ва ирода берди. У зот аъзоларимни ўз қудрати туфайли ҳаракатга келтирди. Қувват ва ирода ҳам худди шундай. Хўш, қандай қилиб мен амалим ёки нафсим туфайли манманлик қиламан? Ўзимга қолса, бу ишларни ҳеч қачон уддалай олмайман».

Банда ўзида кибр борлигини ҳис этса, демак феъл-атворида бир ҳамоқат мавжудлигини англайди ва дейди: «Нимага ўзингни катта оласан? Аллоҳ наздидаги кабир (улуғ) кишигина кабир (улуғ) кишидир. Бу даража ўлимдан кейин аниқ бўлади. Қанча кофирлар борки, англаган

заҳотиёқ кибрни ташлаб, Аллоҳ таолога мураққаб ҳолда вафот этади. Қанча муслмонлар борки, ўлим пайтидаги ҳолати ўзгариб, ёмон хотима топиб, шақий (бадбахт) ҳолда оламдан ўтади.

Агар инсон кибрнинг ҳалок этувчи ва асли ҳамоқат эканини билиб олса, тавозеъли амалларни кўпайтириш билан бу иллатдан қутулиш тўғрисида фикр қилади.

Агар банда ўзида таом ва тўйиб ейишга иштиёқ кучли эканини кўрса, бу ҳирс ҳайвоний сифат эканини фикридан ўтказиши даркор.

Агар у таомга ўчлик ва виқоъ (жинсий алоқа)дан ўзини сақлай олса, албатта у ҳайвон сифати бўлмай, балки илм ва қудрат каби Аллоҳнинг ва фаришталарнинг сифатидан бўлур. Кимда очкўзлик ҳисси ғолиблик қилса, у бу одати билан ҳайвонларга яқинлашиб, фаришталардан узоқлашади. Бу иллатдан халос бўлишни ўйлаган киши ғазаб ҳақида ҳам худди шундай фикрга боради. Сўнг у шу иллатдан халос бўлиш чораси ва тилга олинган барча иллатлар хусусида мулоҳаза юритади.

Тўртинчи тур мунжиёт амаллар бўлиб, у тавба, гуноҳларига афсус, балога сабр ва неъматларга шукр, хавф ва ражо, дунёга қизиқмаслик, тоат-ибодатдаги сидқ ва ихлос, Аллоҳга муҳаббат, шавқ, хушуъ ва тавозеъдан иборат. Биз бу ўринда ҳар бирининг сабаб ва аломатларини ҳам баён этдик. Банда ҳар куни қалбига зарур бўлган ва Аллоҳга қурбият ҳосил қилувчи сифатларни ўйлаб кўрсин. Агар у шулардан бирига муҳтожлик сезса албатта у илм туфайли ҳосил бўладиган ҳолат эканини билсин. Илм эса фақат фикрлаш туфайли юзага чиқади. Агар у ўзи учун тавба ёки надомат ҳолини хоҳласа, энг олдин гуноҳларини тафтиш қилиб кўрсин, тафаккур қилсин, нафсига қарши бориб, уларни ўзидан даф этсин ва қалби учун хатарли, деб билсин. Шундан кейин шариятда ворид бўлган таҳдид ва қайтариқларга қарасин. Аллоҳнинг ғазабига дучор бўлишини ичида ўйласин. Агар у шукр ҳолига эришмоқчи бўлса, Аллоҳнинг яхшиликлари, неъматлари ва уларни чиройли тарзда етказиб берилганига қарасин. Бундан айримларини «Шукр китоби»да баён қилган эдик.

Агар у муҳаббат ва шавқ ҳолини хоҳласа, Аллоҳнинг улуғлиги ва гўзаллиги, қудрати ва мутакаббирлиги хусусида чуқур ўйласин. Бу ҳол Аллоҳнинг ажойиб ҳикмати ва ғаройиб санъатига назар солиш билан ҳосил бўлади.

Агар у хавф ҳолини хоҳласа, энг олдин ўзидаги зоҳирий ва ботиний гуноҳларига қарасин. Ундан сўнг ўлим ва унинг сакарот (талвасаси)ини ўйласин. Ўлимдан кейин Мункар ва Накирнинг саволга тутиши, қабр ҳаёти ва азоби, ундаги чаёнлар ва қурт-қумурсқаларни кўз олдига келтирсин. Ундан кейин сур чалинган пайтдаги нидонинг қўрқинчини ҳис этсин. Ундан сўнг халойиқ бир жойга тўпланган пайтдаги маҳшар даҳшатларини эсга олсин. Сўнг ҳисоб бериш пайтидаги қитмир (арзимас) ё зиғирча амал ҳам муноқаша (бахсли) бўлишига қарасин. Ундан кейин сиротнинг ниҳоятда ингичка ва қиличдек ўткир бўлишини фикрдан ўтказсин. Ундан сўнг олдинда чап томонга бурилса, жаҳаннам эгаларидан бўлиб қолиш, аксинча, ўнг томонга бурилса, абадий жаннатга тушишдек улуғ ва хатарли иш турганини ўйлаб кўрсин. Шуларни ҳаёлидан бирма-бир ўтказгандан кейин қиёмат даҳшатидан сўнг жаҳаннам ҳолати, даражалари, гурзилари, қўрқинч, занжир-ғуллари, заҳар-заққумлари, йиринглари ва унда ҳар турли азоблар бўлишини кўз олдига келтирсин. Жаҳаннам олдида забоний фаришталар саф тортиб туради. Бу фаришталар жаҳаннамга тушганларнинг терилари пишиб-куйиб, оғриқ-азобни ҳис қилмай қўйганда ўрнига бошқасини алмаштириб туришади. Дўзах тубидан чиқмоқчи бўлганларни тағин у жойга қайтарилади. Осий ва гуноҳкорлар бу фаришталарни узоқдан кўрганданоқ ғазаб-қичқириқлари ва бошқа шу каби овозларини эшитадилар. Бунинг ҳаммаси Қуръони каримда ворид бўлган. Агар банда ражо ҳолини хоҳласа, жаннат ва ундаги мавжуд неъматлар, дарахтлар, анҳорлар, ҳурлар, мангу ёш болалар, абадий неъмат ва мангу-барқарор мулкка қарасин.

Шунингдек, ёмон иллатлардан покланиш ва маҳбуб ҳолатларни пайдо этадиган фикр иўли ҳам шундай. Бундай сифат ва ҳолатни ўзида жамлаган Қуръонни тафаккур қилиб ўқишдан

фойдалироқ нарса йўқ.

Дарҳақиқат, Қуръон ҳамма мақомат ва ҳолларни ўзида жамловчи бўлиб, унда амал қилувчилар учун шифо бор. Шунингдек, Қуръонда хавф ва ражо, сабр ва шукр, муҳаббат ва шавқ каби ҳолларни келтириб чиқарадиган ўзига хос бир нарса бор. Шунингдек, унда бошқа ёмон иллатлар оқибати нақадар ёмонлигидан огоҳлантирадиган бир нарса борки, банда Қуръон ўқиши ва оятларни такрор-такрор қайтариши лозим. У бир умр ундаги оятларни ўқиб, тафаккур қилишга муҳтождир. Агар юз марта бўлса-да! Бир оятни англаб, тушуниб ўқиш фикр юритмай хатм қилишдан яхшироқ. Агар бир кеча тонг отгунча бўлса ҳам бир оят устида ўйланиб, тўхтаб турсин, чунки оятнинг ҳар бир калимаси замирида дақиқ фикр билангина англаш мумкин бўлган битмас-туганмас сирли маънолар мавжуд. Расулulloҳ алайҳиссалом ҳадисларини мутолаа қилиш ҳам худди шундай. Ул зотни «жавомиъул калим», деб аташган. Бу озгина сўзда кўп маъно бериш маҳоратидир. Ул зотнинг ҳар бир сўзлари ҳикмат денгизидир. Агар олим киши чуқур мулоҳаза юритиб қараса ҳам, ундан бир умр назарини узолмайди. Мавзудан чалғиб, оят ва ҳадислар шарҳига ўтадиган бўлсак, бу анча чўзилиб кетади ва мақсад бу эмас.

Набий алайҳиссаломнинг сўзларига қаранг:

«Рух ул-қудс (Жаброил алайҳиссалом) менга шундай деди»:

«Кимни яхши кўрсанг ҳам, ундан ажраласан. Қанча яшасанг ҳам, албатта бир куни ўласан. Қанча амал қилсанг ҳам, албатта ажрини оласан». Албатта бу сўзлар аввалгилар ва кейингилар ҳикматини ўзида жамлаган чуқур маънодаги сўзлардир. Биздан далил сўраганларга шунинг ўзи ҳам кифоя қилади. Негаки, бу сўзлар маъносидан тўлиғича воқиф бўлганлар ҳеч қачон ундан кўнгил узолмайдилар. Ана шу нарса улар билан дунёга берилганлар ўртасини ажратиб қўяди...

Мубтадий (бошловчи) бундай фикрларга вақтини тўлиғича бағишлаши лозим. Токи у бу билан гўзал ахлоқ ва улуғ мақоматлар орқали қалбини тузатиб, ботиний ва зоҳирий иллатлардан покламагунча фикр эгаси бундай фикр ва тушунчаларга қаттиқ аҳамият бериши лозим. Шунга қарамасдан, у бундай фикр йўлининг бошқа ибодатлардан қанчалик афзал эканини англасин. Аммо бу фикр йўли унга охириги мақсад эмас. Балки у билан машғул бўлиб қолиш сиддиқлар йўлидан тўсувчидир.

Сиддиқлар йўли бу ўзини фоний, яъни унутадиган даражада Аллоҳ таолонинг улуғлиги, ҳоли, гўзаллиги ва сифатлари тўғрисида фикр қилишдан ҳузурланишдир. У бутун диққат-эътиборини севгилисини учратган пайтда эс-ҳушини йўқотган ошиқ каби маҳбубига қаратади. Албатта у ўзининг аҳволи ва сифатларига қарашга вақт топмайди. Балки у бутунлай ўзини унутиб, ҳайратдан лол қотади. Буни ошиқлар лаззатининг энг охириги даражаси дейилган.

Аммо биз айтиб ўтган фикр йўлига келсак, у қурб ва висолни ислоҳ қилиш учун ботинни тузатиш тўғрисида фикр юритишдан иборат. Агар банда бутун умрини нафсини ислоҳ қилишга бағишласа, у ҳолда қачон у қурб ҳолатига эришади? Шунинг учун саҳрода айланиб юрган Хаввос деган зотга бир куни Хусайн ибн Мансур дуч келиб: «Нима қилиб юрибсан?», деди. Хаввос: «Саҳрода айланиб таваккулда ҳолимни ислоҳ қиламан», дейди. Мансур: «Ботинингни тузатишга умрингни сарф этсанг, тавҳидда фоний бўлиш-чи?», деди. Воҳидул ҳақда фоний бўлиш толибларнинг бирдан-бир мақсади ва сиддиқлар неъматининг охиридир.

Аммо муҳликот сифатлардан покланишга келсак, бу ҳол худди никоҳдаги аёлнинг иддадан чиқишига ўхшайди. Аммо мунжиёт сифатлар ва бошқа солиҳ амаллар билан сифатланиш у аёлнинг эрига яхши кўриниш учун ясан-тусан қилиши, юзини тозалаши ва сочини тарашига ўхшайди. У аёл бутун умр бачадонини поклаш ва юзини чиройли қилиш билан машғул бўлса-да, бу нарса уни маҳбубига учрашдан тўсиб туради.

Сен аҳли мажолис бўлсанг, дин йўлини шундай тушунишинг лозим. Агар сен фақат калтақдан кўрққан ёки тамаъ илинжида амал қиладиган ярамас қул каби бўлсанг, зоҳирий амаллар билан баданни қийнашдан ўзингни ва баданингни эҳтиёт қил. Батаҳқиқ сен билан

қалбинг ўртасида қалин парда мавжуд. Агар сен ҳақиқий амал қила олсанг, жаннат аҳлидан бўласан.

Агар Рабби билан банда ўртасида мавжуд муомала илмидаги фикр йўлини билмоқчи бўлсанг, эртаю кеч буни ўзинга одат ва кўникма қилиб олишинг шарт. Сени Аллоҳ таолодан узоқлаштирадиган нафсинг ва унга муқарраб қиладиган ҳолингдан ғофил қолмагин. Балки ҳар қайси мурид ўзига бир рўйхат тузиб, барча муҳлик ва мунжиёт сифатлар, шунингдек, маъсият ва тоатлар турини шу рўйхатга киритиши ва ҳар куни унга қараб нафсини назорат қилиши шарт. Муҳлик амаллардан ўнтасига қарашлик муридга кифоя қилади. Мурид бахиллик, кибр-ҳаво, манманлик, риё, қаттиқ ғазабланиш, очкўзлик, шахватпарастлик, мол ва обрў-эътиборни яхши кўриш сингари ўнта муҳлик амаллардан қутула олса, бошқаларидан қутулиш, осон кечади. Шунда у гуноҳлардан пушаймон бўлиш, балога сабр, тақдирга ризолик, берилган неъматларга шукр, хавф ва ражода баробар туриш, дунёга қизиқмаслик, амалларда холислик, ҳусни хулқ, Аллоҳ таолони севиш ва хушў сингари мунжиёт амалларни ўзида шакллантира олади. Йигирма хислатдан ўнтасини «мазмум», ўнтасини «маҳмуд», деб аталса тўғри бўлади. Қачонки мурид мазмум амалларнинг бирисидан халос бўлса, рўйхатини олиб дарҳол устига чизади. Бундай ёмон амалдан қалбини поклагани учун Аллоҳ таолога шукр айтади. Албатта у бунга фақат Аллоҳ таолонинг тавфиқи ва ёрдами туфайли эришганини эсдан чиқармайди. Бу амални нафсига ҳавола қилганида, ўзидан арзимас разолатни ҳам кеткиза олмаслигини фикр қилсин. Шундан сўнг у рўйхатдаги бошқа тўққизтасига юзланади. Мурид рўйхатидаги ёмон амаллардан бирма-бир қутулгунича шундай давом этаверади. У мунжиёт амалларни ўзида шакллантириш тадбирини ҳам қилади. Агар феъл-атворида тавба ва афсус-надомат пайдо бўлса, дарҳол ўша иллат устига чизик тортиб, бошқаси билан машғул бўлади. Бундай қилишга энг шимарган ҳар қайси мурид муҳтождир.

Аmmo ўзларини солиҳ кишилар қаторида деб билганлардан кўплари шубҳали нарсани ейиш, тилни ғийбат ва иғводан тиймаслик, худбинлик ва бошқа иллатларни рўйхатдаги зоҳирий гуноҳлар сафига киритиши даркор. Дарҳақиқат, ўзини солиҳ кишилар жумласидан деб даъво қиладиган аксар кишилар аъзоларини бундай гуноҳлардан тия олмайди. Қачонки бу гуноҳлардан тийила олмас экан, қалбини ислоҳ қилиб, поклай олмайдилар. Балки одамларнинг ҳар қайсиси устидан маъсиятлардан бири ғолиб чиққанини кўрамыз. Шундай экан, ҳар бир банда бу хусусда мулоҳаза юритиб, теран фикрламоғи лозим. Бунга мисол шуки, тақводор олимни кўп ҳолларда илм, шухратпарастлик ва доврўқ қозониш таъқиб қилади. Айниқса, дарс бериш ёки ваъз айтишда бу нарса алоҳида кўзга ташланади. Кимки шу иллатга мубтало экан, сиддиқ зотлардан ташқари биронтаси нажот топмаган катта фитнага йўлиқади. Агар бу тоифа олимнинг сўзи одамлар қалбига таъсир қилиб, маъқул бўлса, ўзини манманлик, мағрурлик, чиройли кўрсатиш ва жимжимадорликдан тия олмайди. Мана шу муҳликот амаллар жумласидандир. Бора-бора бу тоифа олим сўзини қайтарган кишига нисбатан қаҳр-ғазаб ва кек сақлаш йўлини туттади.

Баъзан шайтон у олимни шундай деб алдайди: «Сенинг бу қаҳр-ғазабинг ҳақни рад қилиб, инкор этганидан юз берди». Агар бошқа бир олим билан рақиби ўртасида ихтилоф кўрса, бундан ичида мағрурланиб, шайтонга кулгу бўлади. Сўнг бу олимда бошқаларга сўзи маъқул бўлишдан мамнунлик, мақтовдан хурсанд бўлиш, эътироз ва раддияни хушламаслик мавжуд бўлса, у сўзига зеб бериш, такаллуф ва сохталикдан қутулолмайди. Шу боис Аллоҳ такаллуф қилувчиларни хуш кўрмайди. Баъзан шайтон уни алдаб шундай дейди: «Чиройли лафз ва такаллуфга қизиқишинг ҳақни ёйиш ва Аллоҳ динини олий қилиш учун хизмат қилади». Унинг ўзидаги бу хусусиятдан мамнунлик ўзига тенгдош олимдан бирини одамлар мақтаганидан кўпроқ бўлса, алдангани шудир. У иззат-обрў талабида шундай йўл туттади ва буни динга хизмат деб ўйлайди. Бу иллат туфайли ичи сиқилса, бу ҳол унинг зоҳирида акс этади.

Кўпинча илм аҳлида учрайдиган бу ҳол аёллардаги рашк ва қизғаниш ҳолига ўхшайди. Аксар илм аҳли бир шогирди бошқага ўтиб кетса, бошқа олимдан манфаат ва динига фойда

борлигини билса ҳам буни ўзига оғир олади. Энг ёмони шуки, кибр-ҳаволи олим қалбига сизиб кирган муҳлик иллатлардан нажот топмоқни ўзича хаёл қилади. У олим киши учрайдиган фитна катта фитна эканини қайдан билсин? У ё бундан нажот топар ва ё ҳалок бўлар. Авомнинг бундан халос бўлиши уни асло қизиқтирмас.

Кимки ўзида бу иллатлар мавжуд эканини пайқаса, унга узлат қилиш ва ёлғизланиш, кўзга ташланишни ўйламаслик ва қанча сўралса ҳам фатводан сақланиш вожиб бўлади.

Саҳобалар розийаллоҳу анҳумлар замонида масжид фатво бера оладиган зотлар билан тўла бўлса-да, улар фатво беришдан сақланганлар. Фатво берадиганлари ҳам масалани ўзидан бошқага жўнатишни маъқул кўрган. Ана шу вақтда инс қиёфасидаги шайтонлардан сақланиш лозимки, бундай қилма, бу эшик очилса, халқдан илм кўтарилиб кетади, деб айтсалар, уларга ислом дини мендан мутлақо беҳожатдир. Албатта бу дин мендан олдин маъмур бўлган. Мендан кейин ҳам шундай бўлади. Мабодо мен бу оламдан ўтсам, ислом арконлари ҳеч қачон бузилмайди. Дин мендан беҳожат бўлса ҳам, аммо мен қалбимни тузатишдан беҳожат эмасман, деб айтсин. Аммо илм кўтарилиб кетади, деган мақсадда илмни ёйиш ташвишида бўлиш айна жоҳилликдан бошқа нарса эмас.

Қарангки, одамзот қўл-оёғига занжир солиниб, ҳибсхонага ташланса, илм излаш йўлидан оловга ташлайман, деб қайтарилсалар, мартаба ва шон-шухратни яхши кўриш уларни қўл-оёғидаги занжирларни узиб, ҳибсхонадан чиқиб, тагин аввалгидек илм излаш билан машғул бўлишга ундар экан. Модомики, шайтон одамзотга мартабани яхши кўрсатиб турган экан, илм ҳеч қачон ер юзидан йўқолиб кетмайди. Шайтон эса қиёматгача мартаба ва шон-шухратга қизиқтиришдан асло тўхтамайди.

Расулulloҳ алайҳиссалом айтганларидек, охиратда ажр-савобдан бенасиб қавмлар илмни ёйиш ташвишини қилади: «Албатта Аллоҳ охиратда бирон улуш (ажр-савоб) олмайдиган қавмлар туфайли динга қувват беради». «Аллоҳ бу динни фожир киши туфайли қувватлайди».

Ҳақиқий олим киши бундай фитналарга алданиб қолмаслиги лозим. Ҳаттоки қалбини обрў-эътибор, мақтов ва ҳурмат-эҳтиромни яхши кўришдан покламагунга қадар халққа аралашидан ўзини сақласин. Албатта бу иллатлар нифоқ уруғидир. Расулulloҳ алайҳиссалом: «Мол ва обрў-эътиборни яхши кўриш ёмғир ўт-ўланни ундиргандек қалбда нифоқни ундиради», деганлар.

Расулulloҳ алайҳиссалом: «Икки йиртқич бўрини қўй тўдасига оралаб, келтирган зарари мусулмон кишининг мол ва обрў-эътиборни яхши кўргани туфайли динга келтирган зарардан кўп эмас».

Обрў-эътиборни яхши кўриш қалбни тарк этиши жуда мушкул. Бунга фақат одамларга аралашмаслик, бу истакни қалбда зиёда қиладиган амалдан воз кечиш орқали эришиш мумкин, холос.

Олим киши фикрини бу иллатлар қандай қилиб қалбига кириб олгани ва қандай қилса ундан халос бўлиши мумкинлигига қаратсин. Бу муттақий олимнинг вазифасидир. Аммо бизга ўхшаганларга келсак, ҳисоб кунига имонимизни кучайтириш тўғрисида фикр-мулоҳаза қилишдан иборат бўлиши керак. Мабодо салафи солиҳинлар бизни кўрганларида тўғридан-тўғри манавилар ҳисоб кунига иймон келтирмаган, деган бўларди. Не ҳолки, амалларимиз жаннат ва дўзахга имон келтирган кишининг амалига ўхшамайди. Кимки бир нарсадан кўрқса, дарҳол ундан қочган бўларди. Кимки бир нарсадан умид қилса, дарҳол унга қараб интилган бўларди. Афсуски, дўзахдан қочиш деганда шубҳали-ҳаром нарсаларни ва гуноҳ амалларни тарк этиш эканини яхши тушунамиз-у, ҳолбуки ўзимиз унинг ичига кириб кетганмиз.

Жаннатни талаб қилиш нафл ибодатларни кўпайтириш билан рўёбга чиқиши аниқ. Ҳолбуки, биз фарз амалларда сусткаш ва лоқайдмиз. Баски, бизни дунёга ҳирс қўйиш, унга очкўз итдек ташланиш хоҳиши банд этиб турган экан, илмдан ҳеч қандай самара ҳосил бўлмас. Агар бу тариқа илм излаш ёмон нарса экан, биздан кўра уламолар бундай илмдан четланишга ҳақлироқ, деб айтилса, кошки бизлар ҳам авом каби бўлсайдик, қачонки ўлсак, гуноҳларимиз

ҳам бирга «ўлсайди»? Агар тасаввур қила олсак, биз учрайдиган бу фитна нақадар катта. Аллоҳ таолодан бизни ислоҳ қилиши, биз туфайли бошқаларни ҳам ислоҳ этиши ва вафот этмасдан олдин тавбага муваффақ этишини сўраймиз. Албатта у Карийм ва меҳрибон, бизга неъмат бергувчи Зотдир.

Бу уламолар ва солиҳ кишиларнинг ўзига хос фикрлаш йўлидир. Агар бундан фориф бўлиб, ўзлари хусусида тафаккур қилишдан бўшасалар, Аллоҳ таолонинг жалолияти, улуғлиги, қалб кўзи билан мушоҳада этишдан ҳузурланиш даражасига кўтариладилар. Бунга фақат барча муҳлик сифатлардан қутулиб, мунжиёт сифатларга сазовор бўлгандан кейингина етишади.

Агар шундан олдин бирон нарса пайдо бўлса, йилт этган чақмоқ каби беқарор ва заифдирки, у маъшуқидан айрилган ошиқ ҳолига тушади. Лекин у кийими ичида қайта-қайта чақадиган илонлар ва чаёнлар борлигини сезмайди ва бу нарса ундаги мушоҳада лаззатини заҳарлайди. У бу лаззатни туйиш учун энг аввал кийимига ёпишган илонлар за чаёнларни олиб ташлаши керак. Бундан бошқа йўл йўқ. Мазмум иллатлар ана шундай илонлар ва чаёнлар бўлиб, озор ва азоб бергувчилардир. Қабрда эса мазмум иллатларнииг оғриқ-алами чаёнлар ва илонлар чаққанидан янаям кучлироқ тус олади. Ана шу қадари банд нафсига тааллуқли маҳбуб ва номаҳбуб сифатлар хусусида ўйлаб кўришга кифоя қилади.

ИККИНЧИ ҚИСМ

АЛЛОҲНИНГ УЛУҒЛИГИ, ҚУДРАТИ ВА КИБРИЁСИ ТЎҒРИСИДА ТАФАККУР ҚИЛИШ

Бунда икки мақом мавжуд: Аллоҳнинг зоти, сифати ва исмларининг маънолари тўғрисидаги энг юқори мақом. Аллоҳ таоло яратган маҳлуқлари хусусида тафаккур қилинглари, Аллоҳнинг зоти хусусида тафаккур қилманглари, дейилгани учун бундан қайтарилган. Бунга сабаб шуки, ақллар ҳайратга тушиб, сиддиқ зотлардан бошқа кишиларнинг кўриш қуввати тоқат қилолмайди. Шунингдек, сиддиқ зотлар ҳам унга қарашни давом эттира олмайди.

Аллоҳ таолонинг улуғлигига нисбатан одамларнинг кўриш ҳолати худди қуёш нури қаршисида турган кўршапалакнинг кўриш ҳолатига ўхшайди. Кўршапалак ҳеч қачон қуёш нурига тоқат қилолмайди. Шунинг учун у кундузи ташқарига чиқмасдан қоронғу жойда беркиниб ётади. Қачонки қуёш нури сўниб, хира тортгандан кейин инидан чиқади. Сиддиқларнинг кўриш ҳоли қуёшга озгина вақт тик қарай олган инсон ҳолига ўхшайди. У қуёшга қарай олса ҳам, аммо қарашни давом эттирса, кўзидан ажраб қолишдан кўрқади.

Тажрибадан маълумки, қуёшга тик қараб туравериш кўриш қобилиятига таъсир қилиб, кўзни ишдан чиқаради. Аллоҳ таолонинг зотига назар солиш ҳам шундай бўлиб, бундан ҳайрат, ажабланиш ва ақлий зўриқиш вужудга келади, холос. Демак, Аллоҳ субҳонаҳу ва таолонинг зоти ва сифати хусусида фикр қилишга чуқур шўнғимаслик энг тўғри йўлдир. Албатта аксар ақл эгалари бунга тоқат қила олмайди. Айрим уламолар ижозат берган ҳад-чегара борки, буни шундай ифодаланган: Аллоҳ таоло бирон макон тутмаган, ҳар қандай томон ва жиҳатлардан беҳожатдир. Албатта Аллоҳ олам ичида ҳам эмас ва на ундан ташқари ҳам эмас. Ул зот на олам ва борлиқ билан боғлиқ ва на ундан узилган эмас. Бир тоифа ақл эгалари ҳайратга берилиб, тоқати кўтармагани боис Ул зотни инкор этишгача бориб етди. Бошқа бир тоифа бундан камроғига тоқат этишга ҳам ожизлик қилади. Қачонки бу тоифага У зот сизлардагидек бош, оёқ, қўл, кўз бўлишдан пок ва беҳожат, унда муайян миқдор ва ҳажмга эга жисм ҳам йўқ, дейилса, дарҳол инкор этиб, буни Аллоҳнинг улуғлиги ва жалолиятини ҳақорат қилишдан бошқа нарса эмас, деб ҳисоблайдилар.

Ҳаттоки, авомдан баъзи бир аҳмоқлар: албатта бу нарса ҳинд тарвузининг васфи, илоҳнинг васфи эмас деб айтади. Бечора мискин жалолият ва улуғликни ана шу аъзолар мавжудлигида, деб ўйлайди. Бунга сабаб шуки, инсон фақат ўзинигина танийди ва ўзини катта нарсаман, деб ҳисоблайди. У ўз ўлчовига тўғри келмайдиган бошқа бир нарсанинг улуғлигини тасаввур

қилолмайдди. Ҳа, у ўзини сўри устида икки хизматкори амрига мунтазир бўлиб турган ҳолда тасаввур этади, холос. Ҳаттоки пашшага фаҳм-фаросат ва ақл битиб, унга: «Биласанми, сени яратган зотда на қанот, на қўл, на оёқ йўқ, устига-устак у уча олмас, деб айтилса, дарҳол у буни инкор этиб, шундай деган бўларди: «Мендаги бу нарсаларга ўзи муҳтож бўлган зот қандай қилиб мени яратсин? Буни тасаввур қилиш қийин. Унда мендагидек қанот бўлмаса, озгина замон ҳам уча олмайдимми ёки у менинг Холиқим ва Мусаввирим бўлса-ю, унда меникига ўхшаш аъзо ва хусусиятлар бўлмайдимми?» Кўпчилик ақл эгалари Аллоҳ хусусида мана шу пашшадек фикрлайди. Албатта инсон ўта жоҳил, золим ва кофирдир. Шунинг учун Аллоҳ таоло анбиёлардан бирига ваҳий юбориб деди: «Бандамга менинг сифатим хабарини берма. Чунки улар мени инкор этадилар. Аммо сен улар фаҳмлайдиган даражада хабар бер».

Аллоҳ таолонинг зоти ва сифатларига шу жиҳатдан қараш хатарли бўлгани учун шариат одоби ва солиҳ зотлар бундай фикр йўлига шўнғиб кетмасликни буюради. Бундан кўра, иккинчи мақомга ўтайлик. Бу мақом Аллоҳнинг яратувчилиги, қазойи қадари, тенгсиз-ажойиб санъати ва ғаройиб ишларига назар солишдан иборат. Албатта бу ишлар унинг жалолияти, кибриёси, поклиги ва ҳар қандай нуқсондан юксак эканига далил бўлади. Шунингдек, Ул зотнинг илм-ҳикмати мукамал, хоҳлаган ишни бажариши ва қудрати улуғлигига далил бўлади. Шундай экан, унинг сифати ва аломатларига назар солиш билан кифояланиш энг тўғри йўлдир. Дарҳақиқат, биз қуёш нури тушиб, ёришган ерга қарай олгандек, Аллоҳнинг зоти ва сифатига назар сола олмаймиз. Бундан ой ва бошқа юлдузлар нурига нисбатан қуёш нури кучли ва ёрқин деган фикрга келамиз. Чунки ернинг ёришиши айнан қуёш нури асар-таъсирдан бўлиб, бу асар-таъсир бир Муассир борлигига гувоҳлик беради. Агар Муассирни кўришлик иложи бўлмаса ҳам. Оламдаги барча мавжудот Аллоҳ таоло қудрати асаридан бир белги-аломатлар ва У зотнинг нурларидан бир нурдир...

Худди шундай ҳаракатлар ҳам бир Фоил сифатларини кўришимиз учун воситадир. Ҳақнинг тажаллий нуридан узоқлашгандан кейин ҳаракат воситаси туфайли кўзлар қамашмайди. Бу эса Расулulloҳ алайҳиссаломнинг: «Аллоҳ яратган махлуқлари тўғрисида тафаккур қилинлар ва Аллоҳ таолонинг зоти тўғрисида тафаккур қилманлар», деб айтган сўзларининг сиридир.

АЛЛОҲ ТАОЛОНИНГ МАХЛУҚЛАРИ ТЎҒРИСИДА ТАФАККУР ҚИЛИШ

Билгинки, олам ва борлиқдаги ҳар бир нарса Аллоҳнинг иши ва яратган махлуқларидир. Шунингдек, ҳар бир заррада Аллоҳнинг ўзига хос қудрати, улуғлиги ва буюк зот эканлигини намойиш этадиган ажойиб ва ғаройиб ҳикматлар мавжуд. Бу ҳикмат ҳисобини охирига қадар билиш асло мумкин эмас. Агар денгиз буни ҳисоблашда сиёҳга айланса, албатта, унинг ўндан бирини ҳам тугатмасдан олдин тугаб қоларди. Лекин биз унинг ҳар бирига тўхталмасдан умумий ҳолда кўриб ўтамиз, холос.

Оламдаги мавжудот аслини билиб бўлмайдиган нарсалардан ҳам иборат бўлиб, у тўғрисида тафаккур қилиш бизга буюрилмаган. Бу оламда биз билмаган қанчадан-қанча мавжудот мавжуд. Аллоҳ таоло айтганидек:

У яна минишингиз учун ва зийнат сифатида отлар, хачирлар ва эшакларни (яратди). Яна, сизлар (хали) билмайдиган нарсаларни ҳам яратур. (Нахл сураси, 8-оят)

Ер ундирадиган нарсалардан, (одамларнинг) ўзларидан ва яна улар билмайдиган нарсалардан иборат барча жуфтларни яратган зот (Аллоҳ) тасбеҳ айтилишга лойиқдир. (Ёсин сураси, 36-оят)

Биз (ўрнингизга) сизларга ўхшаганларни алмаштириб кўйишга ҳамда сизларни ўзларингиз билмайдиган ҳолат — суратда қайта пайдо қилишга ҳам (оғиз эмасмиз). (Воқеа сураси, 61-оят)

Шунингдек, оламдаги мавжудот асли ва тури маълум бўлса-да, тафсили маълум бўлмаган

нарсалардан ҳам иборат. Буларнинг тафсили тўврисида тафаккур қилиш мумкин. Ўз навбатида, у кўз идрок қиладиган ва идрок қилмайдиган нарсага бўлинади. Кўз идрок қилмайдиганларга фаришталар, жинлар, шайтонлар, арш, курси ва ундан бошқалар киради. Буни идрок этиш ва тавсифлашга фикр ожизлик қилади. Бундан кўра кўз билан кўриб, билиш имкони бўлган нарсалар тафсилига ўтаилик. Бунга етти қат осмон ва ер ҳамда у иккиси орасидаги мавжудот киради. Осмон ўзидаги юлдузлар, қуёш, ой ва ҳар бирининг ўз йўлида ҳаракати, чиқиши ва ботиши билан кўриниб туради. Ер эса кўз ўнгимизда тоғлар, маъданлар, анҳорлар, денгизлар, ҳайвонот ва набототлари билан гавдаланади. Осмон ва ер орасини ҳаво эгаллаган бўлиб, бу бўшлиқни булутлар, ёмғирлар, қорлар, чақмоқ, қалдирок, момақалдирок, учар юлдузлар, қаттиқ эсувчи шамоллар мавжуддиги орқали идрок қиламиз. Мана шулар самовот, ер ва иккиси орасида кўриниб турадиган жинслардир.

Ҳар бир жинс навларга бўлинади. Ҳар бир нав қисмларга ажрайди. Ҳар бир қисм синфларга тармоқланган. Бунинг тармоқланиш сифати, кўриниши, зоҳирий ва ботиний таркибининг ҳар хил бўлишида ҳад-чегара йўқ. Ҳар қайсиси фикрни ўзига жалб этадиган бир олам. Осмонда муаллақ турган ҳар бир зарра, ердаги жамодот, ҳайвонот, наботот, фалак ва юлдузларнинг ҳаракатида ўзига хос бир ҳикмат ёки икки ҳикмат ёки ўнта ҳикмат ёки мингта ҳикмат мавжуд. Ҳар бири Аллоҳ таолонинг ваҳдоният (яккаю ёлғиз)ига гувоҳлик бериб, унинг жалолияти ва буюклигини исботлайдиган белги — аломатлардир.

Аллоҳ таоло айтганидек, Қуръони карим бу оят-аломатлар тўғрисида тафаккур қилишга ундаб ворид бўлган:

Осмонлар ва Ернинг яратилишида, тун ва куннинг ўрин алмашиб туришида ақл эгалари учун аломатлар бордир. (Оли имрон сураси, 190-оят).

Унинг аломатларидан (бири) — У сизларни (Одамни) тупроқдан яратгани, сўнгра сизлар башарга айланиб, (ер юзи бўйлаб) тарқалишларингиздир. (Рум сураси, 20-оят)

Айрим оят-аломатлар хусусида тафаккур қилиш ҳолатларини баён этамиз.

Оят-аломатлардан бири шуки, инсон бир томчи нутфадан яратилган (сенга энг яқин нарса ўзингсан). Сенда Аллоҳ таолонинг қудратига далолат қиладиган ажойиботлар бор. Бунинг ўндан биридан ҳам воқиф бўлишга умр етмайди. Сен эса бундан ғофилсан. Эй ўзидан ғофил ва жоҳил бўлгай банда! Қандай қилиб сен ўзингдан бошқани билишни даъво қиласан? Аллоҳ таоло сенга улуғ китобида ўзинг тўғрида тадаббур қилишни буюриб деди:

Ўзларингизда ҳам. Ахир, (уларни) кўрмайсизми?! (Зориёт сураси, 21-оят)

Қарагинки, У зот сенга олдин бир томчи арзимас сув (нутфа)дан яратилганингни эслатди ва деди:

Ҳалок бўлгур инсон, бунчалар кофир бўлмаса! (Аллоҳ) уни қайси нарсадан яратди ўзи?! (Бир ҳақир) нутфадан яратиб, кейин уни (туғилиш вақтини) белгилаб қўйди. Сўнгра унга (туғилишида) йўлни осон қилди. Сўнгра унга ўлим юбориб, қабрга киритур. Сўнгра Ўзи хоҳлаган пайтда, уни қайта тирилтирур. (Абаса сураси, 17-22 – оятлар)

Аллоҳ аоло деди:

Унинг аломатларидан (бири) — У сизларни (Одамни) тупроқдан яратгани, сўнгра сизлар башарга айланиб, (ер юзи бўйлаб) тарқалишларингиздир. (Рум сураси, 20-оят)

Аллоҳ таоло деди:

Ахир, у (бачадонга) тўкиладиган манийдан иборат бир (ҳақир) нутфа эмасмиди?! Сўнгра лахта қон бўлди. Бас, (Аллоҳ уни) яратиб, тиклади. (Қиёмат сураси, 37-38 - оятлар)

Аллоҳ таоло деди:

Ахир, Биз сизларни бир ҳақир сувдан (манийдан) яратмадикми?! Сўнгра у (сувни— нутфа)ни пухта қарор (топадиган жой)га қўймадикми?! (Яъни она кррида) маълум муддатгача. (Мурсалот сураси, 20-22 оятлар)

Аллоҳ таоло деди:

Инсон (кофир), Биз уни нутфадан (бир томчи шаҳват сувидан) яратганимизни, энди эса у бирданига (Ўзимизга) ошкора хусумат қилувчи бўлиб қолганини кўрмадимми?! (Ёсин сураси, 77-оят)

Аллоҳ таоло деди:

Дарҳақиқат, Биз инсонни имтиҳон қилиб, (оталик ва оналик сувларидан) аралаш бир нутфадан яратдик. Бас, уни эшитувчи ва кўрувчи қилиб қўйдик. (Инсон сураси, 2-оят)

Шундан кейин сенга қандай қилиб нутфани лахта қон, лахта қонни музға, музғани суякларга айлантириб қўйганини билдирди.

Қасамки, Биз инсонни (Одамни) лойнинг сарасидан яратдик. Сўнгра уни (инсон наслини, аввало) мустаҳкам қароргоҳ (бачадон)даги маний қилдик. Сўнгра (бу) манийни лахта қон қилиб яратдик, бас, лахта қонни парча гўшт қилиб яратдик, бас, парча гўштни суяклар қилиб яратиб, (бу) суякларга гўшт қопладик, сўнгра (унга жон киритиб, олдинги ҳолидан бутунлай) бошқача бир вужудни пайдо қилдик. Яратувчиларнинг энг гўзали — Аллоҳ баракотлидир! (Муъминун сураси, 12-14 оятлар)

Улуғ китобда нутфа зикрини такрор қилиш нутфа лафзини эшитиш учун эмас, балки унинг моҳияти хусусида тафаккур қилинмай қўйилгани учун келтирилган. Энди нутфага разм сол (у бир томчи ифлос сув бўлиб, бир соат ўз ҳолига қўйиб қўйилса, сассиқ ҳидидан хонанинг ҳавоси айнийди ва атрофга бадбўй тарқайди). Қандай қилиб Роббулларбоб шу нутфани «сулб»(ота пуштикамари) ва «тароиб»(она кўкраги)дан чиқарди? Қандай қилиб эркак билан аёл қалбига муҳаббат ва мойилликни солди? Қандай қилиб иккисини муҳаббат ва шаҳват ришталари билан ўраб, жимоъ қилишга йўл кўрсатди? Қандай қилиб жинсий алоқа вақтида эркакдан нутфани чиқарди? Қандай қилиб ҳайз қонини томирлар ичкарасидан сиздириб, бачадонда тўплади?

Шуниси ажойибки, қандай қилиб нутфадан бир парча эт (гўдак)ни яратди ва уни ҳайз қони билан суғорди-да, токи ана шу бир парча эт ўсиб-улғайиб, катта бўлгунига қадар озукасини етказиб турди? Қандай қилиб оқимтил тусдаги нутфани қизил лахта қонга айлантириб қўйди? Сўнг қандай қилиб бундан музғани пайдо қилди? Сўнг қандай қилиб ҳақир ва арзимас нутфани бир-биридан ажрамайдиган жузь (бўлак)ларга тақсимлади ва шу нутфадан суяк, асаб, томир, пай ва гўштга ўхшайдиган ажойиб хилқатларни чиқарди. Сўнг шу нутфа ичида зоҳирий аъзолар — гўшт, пай ва томирларни пайдо қилди? Кейин бошни думалоқ шаклга келтириб, керакли ўринда қулоқ, кўз, бурун, оғиз ва бошқа тешиклари ёрди. Сўнг қўл ва оёқни муайян миқдорда чўзиб, ҳар бири учун бармоқларни ато этди. Буни қарангки, қалб, ошқозон, жигар, талоқ, ўпка, бачадон, сийдик қопи ва ичаклардан иборат ички аъзоларни бир-бирига туташтириб, ҳаммасини бир жойга йиғди. Ҳар қайсиси ўзига хос амални бажариши учун махсус шакл ва махсус миқдорга эга. Бу аъзолар ичида яна бошқа аъзолар ҳам жойлашганини ўйлаб кўр. Биргина кўзнинг етти парда (қават)дан иборат қилиб яратилгани кифоя этса керак. Ҳар бир қат парда махсус сифат ва махсус шакл олган бўлиб, агар бир қати йўқолгудек бўлса ёки фаолият бузилса, кўз кўриш қобилиятдан ажрайди. Агар бу аъзолардан ҳар биридаги ажойибот ва аломатлар таърифини батафсил келтирамиз десак, бир инсон умри ҳам камлик қилади.

Энди суякка фикрингни бур. Ваҳоланки, у кучли ва мустаҳкам жисм бўлиб, шу суяк жуда нозик ва паст навли нутфадан қандай вужудга келтирилгани ҳар қандай ақл эгасини лол қолдиради. Сўнг шу суяк баданни устундек тутиб туришига аҳамият бер. Ана шу суякларнинг ҳар қайсига ҳар хил ўлчов ва шакллар ато этилган. Разм солиб қарагинки, шу суяклар ичида катта, кичик, узун, думалоқ, ғовак, зич ва тиғиз, кенг ва нозик шаклни олганлари бор. Қачонки инсон бутун бадани ёки бир аъзосини ҳаракат қилдирмоқчи бўлса, танасидаги суяклар турли хил эканидан ноқулайлик сезмайди. Кўпчилик суякларни бўғинлар билан ажратиб, ҳаракатга қулайлик яратди.

Ҳар қайси суяк шакли ҳар хил ҳаракатга мослашганидан ҳайрон қолмаслик иложи йўқ. Сўнг бўғинларни бир-бирига туташтириб, бир-бирига пайвандлаб қўйди. Суякнинг икки тарафини пайлар ёрдамида боғлаб, худди ип сингари бирини бошқа суяк устига улаб қўйди. Суякнинг бир тарафида бўртиқ жой бўлиб, унга туташган бошқа бир суякда унга мос тушадиган чуқурчани яратди. Агар банда баданидан бир қисмини қимирлатишни истаса, унга ҳеч нарса монезлик қилмайди. Агар мана шундай бўғинлар яратилмаганда, билмадик, ҳар бир кишига озгина ҳаракат ҳам жуда оғир ва малол бўлармиди?

Энди буни қўйгин-да, бош суяги қандай яратилгани, қандай йиғилгани ва қандай таркиб қилинганига қарагин. Дарҳақиқат, буни ҳар хил шакл ва тусдаги эллик бешта суякдан териб чиқилганига нима дея оласан. Кўрганингдек, бош чаноғининг суяклари шу даражада силлиқ ва жипслашганки, қандай бу ҳолга келгани тасаввурга сиғмайди. Бу суяклардан олтитаси бош косаси, тўрттаси юқори жағ ва иккитаси пастки жағ учун хослаб қўйилган. Оғизда таомни майдалаш учун энлироқ ва кесишга яроқли ўткир тишлар мавжуд. Уларни қозиқ, озиқ ва курак тишлар деган махсус номлар билан айтамыз. Сўнг бўйин бош билан бириктирилиб, унда ғовак ва думалоқ шаклдаги еттита кекирдак суяк жойлашган. Бир-бирига мос тушиши учун ҳар хил шакл берилган. Бунинг ҳикматини бирма-бир айтаверсак, асосий мавзудан чалғиб кетамиз.

Ўйлаб кўр, бўйинни орқа умуртқа суяк билан қўшиб, бўйин остидан думба суякнинг охиригача йигирма тўртта умуртқа поғонасини яратди ва думба суягини хилма-хил уч қисмдан иборат қилиб қўйди. Шу туфайли унинг тагидан думғаза суяги туташади ва у ҳам уч қисмдан ташкил топган.

Яхшироқ разм солгинки, орқа суякни кўкрак суяги, елка суяги, икки қўл суяги, қов (супчаси) суяги, икки болдир суяги, икки сон суяги ва икки оёқ бармоқлари суяги билан ажойиб тарзда туташтирилганки, буни бирма-бир айтаверган билан охирига етиб бўлмайди.

Инсон танасидаги суяклар сони бўғинлар орасини ёпиб турадиган кичик суякларни ҳисобга олмаганда бир юз қирқ саккиз суякдан иборат экан. Бунинг ҳаммасини бир ҳақир нутфадан қандай яратганини бир ўйлаб кўргин!

Суяклар сонини келтиришдан мақсад уларнинг қанчалигини билиб олиш эмас. Буни табиблар ва жарроҳлардан яхшироқ биламиз дея даъво ҳам қилмаймиз. Лекин мақсад шу суякларни яратган Мудаббир ва Холиқ зотни ва унинг не ишга қодир эканини билишдир. Албатта У зот қандай қилиб бу суякларни шу ҳолга келтиргани ва ҳар бирига ўзига хос шакл ва ўлчов бериб, махсус адад билан хослаб қўйганини чуқурроқ мушоҳада қилиб кўр. Мабодо суяклар сонига бир дона қўшилса, инсонга қанчалик зарар бўлиши ва ортиқча суякни битган жойдан суғуриб ташламаслик қанчалик ноқулай эканини бошига тушган киши яхшироқ англайди. Аксинча, суяклардан биттасига талофат етадиган бўлса ҳам, албатта буни тузатиш ва олдинги ҳолига келтириш учун инсон бутун мол-дунёсини ҳам беришга рози бўлади. Табиб суякка шикаст етганда, фақат уни олдинги ўрнига тушириш ёки оғриқни бироз камайтириш учун ярайди, холос. Уламолар Холиқ зотнинг улўғлиги ва мусаввирлигига ҳужжат-далил келтириш учун суяклар ҳолини текширадилар.

Энди Аллоҳ таоло суякларни қимирлатишга ярайдиган махсус воситаларни қандай яратганига қарагин. Бу воситалар мушаклар бўлиб, инсон баданида беш юз йигирма тўққизта мушак мавжуд экан. Мушак асосан гўшт, асаб, пай ва парда каби хилқатдан иборат. Мушаклар ҳам жойлашган ўрни ва ҳожатга қараб ҳар хил шакл ва миқдор касб этади. Масалан, йигирма тўртта мушак асосан кўз қорачиғи ва қовоқларни қимирлатиш учун хизмат қилади. Агар шундан биттаси камайса ёки зарар кўрса, кўзнинг кўриш қобилятига футур этади. Шундай қилиб, ҳар бир аъзо учун махсус мушаклар мавжуд. Асаблар, томирлар, кўк томир, қизил қон томири ва бошқа томирларнинг адади, келиб чиқиши ва тана бўйлаб ёйилишини яхшилаб фикр қилсанг, бундан ҳам ажойиброқдир. Буни батафсил шарҳлайдиган бўлсак, сўзимиз чўзилаверади. Қисқаси, биз айтаётган хилқатнинг ҳар қайсиси тафаккур қилиш учун алоҳида бир мавзу. Бунинг ҳар бири танадаги ажойиботлар қанчалик мукамал эканини билдиради.

Энди сен инсоннинг ташқи ва ички бадани ҳамда унинг сифатларига бир назар сол. Шунда ҳайратинг сира тугамайдиган ажойиб бир санъатни кўрасан. Бунинг ҳаммаси бир қатра нопок сувга шунча мўъжизани жойлаган Аллоҳнинг санъати нақадар ажойиб эканига гувоҳлик бермайдими? Сен Аллоҳнинг бир қатра сувга шунчалик ишлов берганини кўриб турибсан. Аммо осмон мулклари ва ундаги юлдузларнинг ҳолатлари, шакллари, миқдорлари, ададлари, чексиз фаза бўйлаб бир қисми тўпланиб, бир қисмининг тарқалиши, ҳар хил шакл олиши, чиқиш ва ботиш ўрнининг фарқли бўлишида не-не ҳикматлар мавжуд. Осмон мулкидан ўрин олган ҳар бир заррани шунчаки яратилган ёки ҳикматдан холи, деб ўйламагин. Балки у зарра яратилиш жиҳатдан ҳикматлироқ, санъат жиҳатдан пухтароқ ва инсон бадани ажойиботларини жамловчиरोқдир. Балки ердаги ҳамма нарсани осмон ажойиботларига таққослаб бўлмас. Шунинг учун Аллоҳ таоло деган:

(Эй, мушриклар!) Сизларни яратиш қийинроқми ёки осмонларними?! (Биласизки) Аллоҳ уни бино қилди, қаддини баланд қилиб, битирди. Яна у (осмон)нинг тунини қоронғу қилиб, (ундан) кундузини чиқарди. (Нозиёт сураси, 27-29 оятлар)

Энди нутфага қайтгин-да, аввало унинг ҳолати ва қайтадан бошқа бир нарсага айланганини тааммул қилиб кўр. Қанчалик бош қотирсанг ҳам, агар жин ва инслар тўпланиб, шу нутфага қулоқ ёки кўз, ақл ёки ирода, илм ёки руҳ ато этмоқчи бўлишиб, унда суяк, томир, асаб, тери ёки тукларни яратишга қарор қилсалар, бунга қодир бўла оладиларми? Майли, бунинг иложи йўқ-ку, агар Аллоҳ таоло яратгандан кейин унинг моҳияти ва қандай қилиб бу шаклни олганини билмоқчи бўлишса, албатта шунга ҳам ожизлик қилар эканлар. Сен қайси бир наққош жуда нозик дид ва фаросат билан деворга чизган инсон суратига қараб, ҳатто буни инсон суратига ўхшатганидан қанчалик ажабланасан. Наққош чизган суратни томоша қилган киши дабдурустдан худди инсонга ўхшатибди-я, деб ҳайратдан ўзини тия олмайди. Сен оддий бир наққошнинг санъати, маҳорати, усталиги ва зийраклигидан нақадар ҳайратдасан! Қалбингда шу наққошга нисбатан ўзгача бир ҳурмат-эҳтиром туясан. Шу билан бирга, сен бу сурат бўёқ, мўйқалам, қўл, иқтидор, илм ва ирода воситасида шу ҳолга келганини ҳам яхши биласан. Бундан ташқари, бу нарса фақат наққошнинг иши эмаслиги, балки ундан бошқа бир зотнинг иши эканини ҳам биласан. Балки наққошнинг иши бор-йўғи маҳоратини ишга солиб, деворни бўяшдай иборат эканини ҳам биласан. Баски, шунда ҳам ундан таажжубинг ва ҳурмат-эҳтироминг асло камаймас.

Сен илгари ҳеч қачон мавжуд бўлмаган нопок нутфани ота пуштикамари билан она кўкрагига қандай жойлаб қўйилганига қарагин. Сўнг у жойдан бу нутфани чиқариб, муайян шакл бериб, шу шаклни чиройли ҳолга келтирди. Шундан кейин муайян тасвир ва ўлчов ҳосил қилиб, бир томчи сувга тириклик ато этди. Сўнг шу нутфадан ҳар хил аъзоларни яратди.

Шу нутфанинг четларига суякни ўрнатиб, ундаги ҳар бир аъзога гўзал шакл берди, ҳар бир аъзонинг ичи ва ташқарисини ақл бовар қилмайдиган тарзда зийнатлади. Томир ва асабларга алоҳида тартиб берди. Шунингдек, бир томчи нутфа ичида унинг яшаб қолиши учун лозим бўлган озуқа йўлини очди. Кўргинки, бора-бора бир томчи нутфа эшитади, кўради. билади ва гапира олади.

Баданга орқа (уча)ни асос қилиб қўйди, бошни ҳис-туйғуларни ўзида жамловчи қилиб яратди. Икки кўзни очиб, кўз пардасига тартиб берди ва чиройли шакл, ранг ва ҳаёт ато этди. Сўнг кўзни тўсиб турадиган қабоқлар билан ҳимоялади. Қабоқлар кўзни қоплаб, сайқаллайди ва ташқаридан кирадиган гард-ғуборлардан тўсади. Сўнг кўз гавҳарига таққослаб кўрганда, йиҳоятда кенг ва бепоён осмонни шу кўзга сиғадиган ва кўра оладиган қилди. Шунинг ўзи ҳам ниҳоятда ғаройиб. Сўнг бошнинг икки чаккасида қулоқни очиб, унинг ичига товушларни тутиб қоладиган ва майда ҳашаротларни қайтарадиган суюқликни жойлади ва ҳар хил товушни тутиш учун қулоқ супраси билан ўраб қўйди. Ана шу супра товушни ҳаводан илиб олиб, ичкарига узатади ва ўрмалаб кираётган майда ҳашаротларни пайқайди. Қулоқ ичини митти

жонзотларнинг ичкарига етиб боришини қийинлаштириш учун эгри-бугри шаклда яратди. Уйқу пайтида майда ҳашарот қулоққа кирмоқчи бўлса, ҳар қандай киши уйқусидан уйғонади. Сўнг бурунни юз ўртасида тиклади ва унга чиройли шакл берди. Бурун тешиklarини очиб, шу тешик орқали турли таом ва озуқа ҳидини сезадиган хусусият берди. Инсон учун бурун тешиги энг зарур нарса бўлиб, ундан ҳаво узлуксиз кириб туради.

Оғизни очиб, унга ички ҳис-кечинмаларни ўгириб, қалб ҳолини таърифлаб берадиган тилни жойлади. Оғизни нонушта вақтида майдалаш, синдириш ва кесиш осон бўлиши учун тишлар билан зийнатлади. Кейин шу тишларнинг илдизини мустаҳкамлаб, учларини ўткир қилиб, оппоқ тус берди. Оғизда жойлашган тиш қаторлари терилган дурга ўхшайди ва ҳар бири бир-бирига мутаносиб. Сўнг икки лабни яратди ва юзга мос бўлиши учун унга чиройли ранг ва шакл берди. Дарҳақиқат, лаб оғиз йўлини тўсиб туради ва у туфайли ҳарфлар талаффузи тўғри бўлади. Томоқни ҳар хил товуш ҳосил бўлиши учун жиҳозлади. Тилга ҳар хил махражлардан чиқадиган товушни сўзга мос келтириш хусусиятини берди. Нутқ йўли кенг бўлганидан ҳар бир ҳарфнинг талаффуз ҳолати ўзгариб туради. Шундан кейин бўғизни тор, кенг, қўпол, силлиқ, юмшоқлик, узун ва қисқаликда ҳар хил шаклларда яратди. Ҳатто шу бўғиз сабабли товушлар ҳар хил бўлиб, талаффуз пайтида икки товуш бир-бирига асло ўхшамайди. Қоронғуда одамларни бир-биридан фақат овозидан ажратиш олинади. Сўнг бошни соч ва чаккалар билан безади. Юзни эса соқол ва иккита қош билан зийнатлади. Қошни майин туклар билан безаб, ёй шаклини берди. Кўзлар атрофига киприкларни териб чиқди.

Ички аъзоларни қай тариқа яратиш, ҳар бирини махсусишга бўйсундирганини инсон бир умр билмай ўтиши мумкин. Ошқозонни етиб борган озуқани пишириш, жигарни пишган озуқани қонга етказиб бериш, талоқ, ўт пуфаги ва бошқаларни жигарга беминнат хизмат қилишлари учун бўйсундирди. Талоқ савдони ўзига тортиш вазифасини бажарса, ўт пуфаги сафрони сўриш билан машғул. Буйрак сувни тортиш учун хизмат қилади. Сийдик қопи буйракдан сувни қабул қилиб, уни сийдик йўлига ҳайдайди: томирлар жигар хизматида бўлиб, бутун баданга қонни етказиб беради.

Сўнг икки қўлни яратди ва зарур вақтда чўзиш учун узайтириб қўйди. Кафтни ёйиб қўйди. Бешта бармоқни тақсимлаб, ҳар бир бармоқни уч бўғинга ажратди. Тўртта бармоқни бир тарафга, бош бармоқни бошқа бармоқлар устида бемалол айланиши учун бир тарафга жойлаштирди. Яхши билгинки, аввалгилару охиргилар фикрни бир жойга қўйиб, бармоқларнинг узун-қисқалиги, тартибланиши ва кафтдагидан бошқа бир кўринишни ихтиро қилмоқчи бўлсалар, бунга асло қодир бўлиша олмайди. Негаки, бу тартиб туфайли қўл бир нарсани олиш, бериш ва тутишга ярайди.

Агар кафт очилса, бир нарсани устига қўядиган товоқ бўлади. Агар кафт тугилса, уриш учун ўзига хос қурол бўлади. Агар кафт бошқача букиш билан букилса, чўмичга ўхшайди. Агар кафтни ёйиб, бармоқлар бироз эгилса, хаскаш вазифасини ўтайди. Сўнг бармоқ учигаги тирноқларни зийнат ва қаттиқ таянч бўлиши, бармоқ тутолмайдиган жуда майда нарсаларни тутиши ва зарурат пайтда баданни қашлаш учун яратди. Бир қараганда, бармоқ учигаги тирноқ ортиқча нарсага ўхшайдик, у аъзолар ичида энг аҳамиятсиз бўлиб, кўринади. Тирноқнинг асосий вазифаси шуки, зарур вақтда бошқа бирон аъзо баданни қашлашда унинг мақомида тура олмайди. Сўнг қўлга қашланадиган жойга йўл кўрсатди. Хоҳ уйқу, хоҳ ғафлат вақтида бўлсин, қўл беихтиёр у жойга етиб боради. Мабодо бу аъзодан бошқа бирини ёрдамга чақирилса, узоқ машаққатдан кейин у жойдан хабар топарди.

Кўзингни каттароқ очгинки, бунинг ҳаммасини бир томчи нутфа ичига сиғдирди. У нутфа эса уч зулмат (парда) билан ўралган бачадон ичкарида жойлашган. Мабодо, бу қатлам ва парда очилиб, кўз ташлаш иложи бўлганда албатта нутфа устидаги чизиғи ва тасвирини бирма-бир кўрган бўлардик. Афсуски, буни на мусаввир ва на унинг асбоби ҳам кўра олмайди. Бирон асбоб-ускуна ёки воситадан фойдаланмай ишлаган мусаввирни кўрганмисан? Аллоҳ субҳонаҳунинг шаъни-амали нақадар улўф ва бурҳони нақадар зоҳир!

Ул зотнинг қудрати беқиёс эканини кўрдинг, энди унинг раҳмати ҳам шунчалик беқиёс эканига қарагин. Батаҳқиқ, гўдак улғайган сари бачадон торайиб боради. Қандай қилиб гўдакка у жойдан чиқиш ва ҳаракат қилиш учун йўл кўрсатди? У мана шу тор ва қоронғу жойда оқил ва кўзи очиқ кишидек ўзига йўл излайди ва ундан чиқишга интилади. Сўнг у кенг оламга чиқиб олгач, озуқага эҳтиёж сезади. Қандай қилиб шу гўдакка кўкракни излаб топиши учун йўл кўрсатди?

Ҳали у гўдак бадани қуюқ озуқага ўрганмагани боис лутф-марҳамати туфайли юмшоқ сутни яратди. Кўргинки, бу сут ошқозон билан қон орасидан тотли ҳолда чиқади. Она кўрагини яратиб, унда сутни жамлаганига қарагин? Икки эмчак учи тугмачаси гўдак оғзига сўрғичдек мос тушиши янада ажабланарлидир. Сўнг ана шу эмчак учида жуда тор бир тешикни қолдирди. Сут ундан ўз-ўзича оқиб чиқмайди, балки гўдак оғзи билан кетма-кет сўргандан кейингина оқиб чиқади. Гўдак озгина вақт очликка тоқат қилиб туради, холос. Шу гўдакка қандай йўл кўрсатилдики, очлик кучайганда ўзига керакли сутни қидириб она сийнасига талпинади?

Сўнг Ул зотнинг ниҳоятда меҳрибон, раҳмли ва латифлигига қарагин. Не ажабки, икки йил бўлгунча гўдак тишлари чиқмай туради. Чунки гўдак икки йил фақат сут билан озикланади ва тишларга зарурат сезмайди. Қачонки у муайян ёшга етиб борса, юмшоқ ва ёқимли сут энди унинг танасига мувофиқ келмайди ва қаттиқ овқатга муҳтожлик сезади. Шунда гўдакда чайнаш ва майдалаш асбобига эҳтиёж пайдо бўлади. Албатта У зот тишларни олдин ҳам эмас, кейин ҳам эмас, фақат гўдак муҳтож бўлгандагина ўстириб чиқарди. Аллоҳ субҳонаху қандай қилиб мана шу юмшоқ жағлар орасидан қаттиқ суюқ (тиш)ларни ўстириб чиқарди экан? Сўнг ота-она қалбини гўдак бир ишни бажаришдан ожиз бўлган вақтда ёрдам беришга мойил қилиб қўйди. Агар Аллоҳ таоло ота-она қалбига ўз раҳматыни солмаганида гўдак ўзи учун бир ишни қилишдан ожиз бўлиб қоларди.

Сўнг гўдак то балоғат ёшига етиб, камол топгунигача қандай қилиб қудрат, тамиз, ақл ва ҳидоятни босқичма-босқич берди. Сўнг шу гўдак йигит бўлиб, ўрта ёшга етиб, кекса қарияга айланади. Бу вақтда у ё итоатли ва ё шукр қилгувчи мўмин-мусулмон, ё иймон келтирган осий ёки Аллоҳ таоло сўзини инкор қиладиган кофир бўлиши мумкин:

Аниқки, инсон узра қачондир тилга олгулик нарса бўлмаган вақт (муддат) кечган. Дарҳақиқат, Биз инсонни имтиҳон қилиб, (оталик ва оналик сувларидан) аралаш бир нутфадан яратдик. Бас, уни эшитувчи ва кўрувчи қилиб қўйдик. Дарҳақиқат, Биз уни (инсонни) хоҳ у шукр қилувчи (мусулмон) бўлсин ва хоҳ ношукр (кофир) бўлсин, йўлга йўлладик. (Инсон сураси, 1-3 оятлар)

Сен Ул зотнинг лутфи карами қанчалик кенг экани, сени ҳайратлантирган Жаноби ҳақ қудрати ва ҳикматига қарагин.

Девордаги чиройли чизиқ ёки гўзал нақшни кўрган киши шу суратни чизган мусаввирдан ҳайратланиб, бутун эътиборини шу нақш ва чизиқлар тўғрисида тафаккур қилишга қаратади. Батаҳқиқ, мусаввир қандай қилиб чизган экан-а, қандай қилиб бунга қодир бўлган экан-а, деб ҳайрон бўлаверади. Мусаввирни ичида улуғлаб, шундай деб айтади: у қандаям моҳир, унинг санъати қандаям мукамал ва унинг қобилияти қандаям ажойиб! Бироқ у ўзида ва ўзига ўхшаганларда бундан ҳам ажойиброқ «нақш»ларни кўрганда унинг Яратувчиси ва Мусаввири борлигини ўйламайди. Шунингдек, Ул зотнинг азамат (улуғлиги)дан даҳшатга тушмайди ва жалолият ва ҳикматидан лол қолмайди. Баданингда акс этган бу ажойиб лавҳларни тўлиғича баён этишнинг иложи йўқ.

Бу сенга фикр қилишинг учун энг яқин мавзу, сени яратган Холик зотнинг улуғлигига энг аниқ аломат-белгилардир. Сен эса бундан бутунлай беҳабар ҳолда ҳар куни қорнинг ва фаржинг ташвиши билан машғулсан. Сен ўзингни фақат оч қолганингда танийсан. Таом топиб ейсан, қорнингни тўйғизиб, ухлаб қоласан, шаҳватинг қўзғалиб, жимоъ қиласан, гоҳо ғазаб отига минасан, гоҳо жанжал кўтарасан. Кўнглинг тусаган ишни қиласан. Ҳамма ҳайвонлар ҳам бу нарсани қилишда сен билан шерик бўла олишади-ку. Инсонни ҳайвондан ажратиб турган

бирдан-бир хусусият осмон ва ердаги мулклар, борлиқ ва ўзидаги ажойиботларга назар солиб, Аллоҳни танишдан иборат. Зеро, бу хусусият билан банда муқарраб фаришталар зумрасига киради, шунингдек, набийлар ва сиддиқлар зумрасида Роббул оламинга муқарраб ҳолда тирилади. Бу манзил ҳайвонлар ва на ҳайвоний нафс билан яшашга рози бўлган инсон учун эмас. Бундай тоифа ҳайвонлардан ҳам баттардир. Негаки, у ҳайвонларда инсонга берилгандек қудрат ва имконият мавжуд эмас. Аммо Аллоҳ инсонга шундай улуғ имконият ва қудратни ато этди. У эса буни унутиб, ўз ҳолига ташлаб қўйди ва Аллоҳнинг берган неъматига куфр келтирди. Ана ўшандай кишилар ҳайвонларга ўхшаган бўлиб, балки ана шулар йўлдан адашганроқдир.

Агар сен ўзинг тўғридаги фикр йўлини танимоқчи экансан, ўзинг ўтирган ер хусусида тафаккур қил. Ундан сўнг ердаги анҳорлар, тоғлар ва маъданлар ҳақида фикр юрит. Ундан кейин осмон мулкларига кўтарил. Аллоҳ ерни сенга тўшак ва бешик қилиб қўйганг энг улуғ оят-белгилардан бири эмасми? Шунингдек, ер юзидаги адир ва тепаликларни бемалол юришинг учун сенга туядек итоат қилдириб қўйган-ку. Ер ҳаракат қилмайдиган қитъалардан иборат. Шу қитъалар устида тоғларни қозик қилиб ўрнатди. Одамлар бир умр айланиб юрсалар ҳам унинг чеккасига ета олмасликлари учун ер юзини ёйиқ-кенг қилди. Аллоҳ таоло дейди:

Осмонни Биз «қўллар» билан барпо этдик. Дарҳақиқат, Биз қудратлидирмиз. Ерни эса (ёйиб) тўшаб қўйдик. Бас, (Биз) нақадар яхши ёювчидирмиз! (Зориёт сураси, 47-48 оятлар)

У (Аллоҳ) сизларга Ерни хоксор (бўйсунувчи) қилиб қўйган зотдир. Бас, у (Ер)нинг ҳар томонида (саёҳат, тижорат ёки деҳқончилик қилиб) юраверингиз ва (Аллоҳнинг берган) ризқидан тановул қилингиз! (Қиёмат кўни) тирилиб чиқиш Унинг ҳузуригадир. (Мулк сураси, 15- оят)

У сизлар учун Ерни «пойандоз», осмонни «бино» қилиб қўйди ва осмондан сув тушириб, у сабабли сизларга ризқ сифатида мевалар (мевали дарахтлар)ни ундирди. Бас, билиб туриб, Аллоҳга (ибодатда) бошқаларни (сохта маъбудаларни) тенглаштирмангиз! (Бақара сураси, 22- оят)

Қуръони каримда ер юзи ва ажойиботлари ҳақида тафаккур қилишга ундайдиган оятлар жуда кўп. Аллоҳ таоло ерни тириклар учун қароргоҳ, унинг қорнини ўликлар учун марқад (қабр) эканини билдирди. Аллоҳ таоло:

Ахир, Биз Ерни (ҳар қандай нарсани ўзига) йиғувчи қилиб қўймадикми тирикларни ҳам, ўликларни ҳам?! (Мурсалот сураси, 25-26 оятлар)

Хаёлингни жамлаб, ўлик ҳолда бўлган ерга назар сол. Агар ер устига сув-ёмғир тушса, дарҳол жонланиб, кўпчийди, яшил тусга киради ва ўз бағридан ажойиб ўт-ўланларни ундириб, ҳар хил жонзотларни чиқаради.

Яна сен ернинг атрофи мустаҳкам, баҳайбат ва метин тоғлар билан қандай маҳкамланганига назар сол. Ер остига сувлар қандай жойлаштирилган? Шу тоғлар бағридан чашма ва булоқларни ёриб чиқарди. Ер юзида оқадиган анҳорларни яратди. Қуруқ тош ва лойқа тупроқ орасидан мусаффо, тиниқ, чучук ва зилол сувни оқизиб қўйди. Ҳар бир тирик жонзотни ана шу сувга муҳтож қилди. Шу сув туфайли турли-туман дарахтлар, буғдой, узум, қамиш, зайтун, хурмо, анор ва бошқа жуда кўп мевали ўсимликларни ундириб чиқарди. Бундай ўсимликлар ҳар хил шакл, ранг, таъм, сифат, ҳидга эга бўлиб, ейишда бир-биридан афзал туради. Лекин ҳаммаси ҳам бир хил сувдан ичади ва бир хил ердан кўкариб чиқади.

Агар сен ўсимликларнинг ҳар хил бўлиши уруғи ва илдиз-томирлари турлича бўлишига боғлиқ дейдиган бўлсанг, қачон бир дона данақда хурмо шингилига ўралган хурмо мевасини кўргансан? Қачон буғдой донида етти бошоқдан юз бошоқ буғдой жой олибди? Бундан назарингни олиб, саҳро ерига қара. Унинг юзасини ҳам, тагини ҳам излаб кўргин, бир-бирига ўхшаган тупроқдан бошқа нарсага кўзинг тушмайди. Агар бўм-бўш саҳро устига сув-ёмғир ёғадиган бўлса, дарҳол жонланиб, кўпчийди ва ҳар хил тусдаги бир-бирига ўхшайдиган ёки

Ўхшамайдиган ўт-ўлан ва кўкатлар униб чиқади. Ҳар қайсиси ўзига хос таъм, ҳид ва рангга эга. Шу билан бирга, уларнинг адади кўплиги, турлари ҳар хиллиги ва шакллари хилма-хиллигига қарагин. Бундан қайтиб, набобот оламининг турлари хилма-хил ва фойдаси кўп эканига қара. Аллоҳ таоло жуда ғаройиб доривор ўсимликларни қандай яратди? Бу ўсимликлардан бири озуқа бўлса, бири қувват беради, бири жонлантирса, бири ўлдиради, бири совутади ва бири қизитади. Бири ошқозонга тушса, томирлар ичидан сафрони ҳайдайди, бири балғам ва савдони кўчиради. Бири ҳар икковига айланади. Бири қонни тозалайди, бири қонни эгаллаб олади, бири хурсанд қилади, бири ухлатади, бири қувватни оширади ва бири заифлаштиради.

Ердан униб чиққан ҳар бир гиёҳ ёки ўт-ўландаги манфаат ва фойдалардан ҳали-ҳануз одамзот тўлиғича хабардор бўлган эмас. Бу ўсимликларнинг ҳар қайсиси деҳқон парвариши ва тарбиясига муҳтож. Масалан, хурмо чанглантирилса, ток новдаси буталади, экинзор ҳар доим хас-хашак ва ўт-ўландан тозалаб турилади.

Баъзи турдаги ўсимлик ерга дон сепиш, баъзиси қаламча қадаш, баъзиси пайванд қилиш билан ундирилади. Агар биз ўсимлик турлари, манфаатлари, ҳолатлари ва ажойиблигини батафсил баён этмоқчи бўлсак, албатта таърифлаб беришга бир инсон умри камлик қилади. Сенга ҳар бир тур хусусида фикрлашга ундайдиган озгина лавҳа ҳам кифоя қилади. Бу эса набатотнинг нақадар ажойиб эканига далилдир.

Энди сен тоғлар остида жойлашган жавоҳир, ердан ҳосил бўлган маъданлар ва ер остида бир-бирига туташган қатламлар мавжуд эканига қарагин.

Тоғлардан олтин, кумуш, феруз, лаъл ва бошқа нафис ва қимматбаҳо жавҳарлар қандай қилиб пайдо бўлганини ўйлаб кўр. Олтин, кумуш, мис, қўрғошин ва темир каби қазилмалар болға-босқонлар ёрдамида қазиб олинса, феруз ва лаъл каби баъзи бирлари тўғридан-тўғри олинади.

Аллоҳ таоло одамларга маъданларни қазиб чиқариб, қандай қилиб ундан идишлар, асбоб-ускуналар, тангалар ва безакли тақинчоқлар яшашга йўл кўрсатди. Буни қўйиб, нефт, олтингургурт ва бошқа ер ости бойликларига қарагин. Сенингча булардан энг арзон ва энг арзимагани туз бўлса керак. Туздан фақат таомни мазали қилишда фойдаланамиз. Агар бир шаҳарда туз бутунлай тутаса, ўша шаҳар аҳолиси тинчини йўқотади, туз топмагунча хотиржам бўлмайди. Аллоҳнинг раҳматига қарагинки, баъзи тупроқ жавҳарини ёмғирнинг тоза суви тўпланадиган жойда шўрхоқ қилиб яратди. У бирон мисқолини тановул қилиб бўлмайдиган шўрхоқ тузга айланади. Бундан фақат сен ейдиган таом мазали бўлишига аҳамият бер. Таоминг мазали бўлса, ҳаётинг ҳам лаззатли ва ёқимли бўлади. Бу оламдаги жамодот (жонсиз жисм), ҳайвон ва ўсимлик турида ўзига хос бир ҳикмат ва ҳикматлар мавжуд. Улардан ҳеч бири на беҳуда, на ўйин ва на ҳазил учун яратилмаган. Балки ҳар бири шарт бўлганидек ва бир сабабга биноан У зотнинг жалоли, карами ва лутфига лойиқ тарзда яратилган. Шунинг учун Аллоҳ таоло шундай деган:

Биз осмонлар ва Ерни ҳамда уларнинг орасидаги нарсаларни ўйнаб (беҳуда) яратганимиз йўқ. Биз уларни фақат ҳақиқат (жиддият) билан яратганмиз. Лекин уларнинг аксарияти (бунинг ҳикматини) билмайдилар. (Духон сураси, 38-39 оятлар)

Ҳайвонот турлари ҳам Аллоҳ таолонинг оят-аломатларидан биридир. Улар учадиган ва юрадиган жониворларга ажралган. Аввалги турга икки оёқ, тўрт оёқ, ўн оёқ ва юз оёқда юрадиган ҳайвонлар киради. Юз оёқли ҳашаротларни кўргандирсан. Сўнг улар ҳам фойдаси, сурати, шакли, хулқи ва табиати жиҳатидан бир қанча турларга бўлинади.

Ҳавода учиб юрган қушлар, қуруқликдаги ёввойи ва хонаки ҳайвонларга қарасанг, ҳар бирида ўзгача ажойиботларни кўрасан ва уларни яратган Холиқнинг улўғлиги, йўқдан мавжуд қилган қудрати ва ҳар бирига ўзига хос шакл ато этган мусаввирлик ҳикматидан ҳайратга тушасан. Буни қандай чуқур тадқиқ этиб, ўрганиш мумкин бўлади? Узоққа бормайлик, тахтакана, чумоли, асалари ёки ўргимчак каби энг митти жонзотларнинг ўзига қандай қилиб ин қуриши, озуқа тўплаши ва жуфти билан қовушиши, ин қуришдаги маҳорати ва ўлжасининг қай

тариқа овлашидаги ўзига хос ҳаёт тарзини баён қилмоқчи бўлсак, бунга анча вақт керак бўлади. Сен назарга илмайдиган ўргимчакнинг ҳаёт тарзига қара. У ўз уясини сув оқиб турган анҳор четига қуради. Энг аввал моҳир ва доно муҳандисдек бир зироъ ёки ундан камроқ масофадаги бир-бирига яқин бўлган икки жойни танлайди. Ўзича чамани олгандан кейин икки тарафни ўзи тўқиган ип билан боғлайди. Бу тўр ип шаклидаги сўлаклардан иборат. Сўнг ўзи турган жойдан у тарафга югуриб бориб, ипни у жойга маҳкамлаб қайтади. Шу тариқа икки-уч марта қатнайверади.

Икки оралиқдаги ипларни тарқатиш ва ёйишда махсус тартиб ва қоидага риоя қилади. Ҳаттоки у арқоқ ўраётган ип тўқувчи каби ўзи ясаган «чодир»нинг тугун ва ипларини тортади. Ўзидан сўлак чиқариб, бир-бирига улайди. Бунинг ҳаммасида ҳандасага хос ўлчов ва тартибга риоя қилади. Ниҳоят, у тахтакана ва пашша каби митти ҳашаротлар илинадиган тўрни ясагандан кейин ўзи бир четга чиқиб, тўрига ўлжа тушишини пойлаб туради. Мабодо тўрига бир нарса илинса, тутиб ейиш учун олдига югуриб боради. Агар ов қилшга қуввати етмаса, деворнинг бир четида ўзини осиб, ҳавода муаллақ турган ҳолда учиб ўтадиган пашшани кутади. Агар ёнидан пашша учиб ўтса, дарҳол ташланиб, тутиб олади. Кейин ўлжанинг икки оёғини ипи билан чандиб, қочишига йўл қўймайди ва бемалол бўлиб ейди. Бирон-бир кичик ёки катта жонзот йўқки, унда битмас-туганмас ажойиб нарсалар бўлмаса. Биласанми, бу маҳоратни у ўз-ўзича билиб олганми ёки ўзича яратиб олганми ёки бирон одам ўргатибдими? Ақл эгаси у ҳашарот ночор, ожиз ва заиф эканига қандай шубҳа қилади? Балки жисми улкан ва бақувват фил ҳам ўз-ўзича бир иш қилишдан ожиз бўлса-ю, бу заиф ва нимжон жонивор қандай қилсин?

Ана шу митти жонзот ўзига хос шакли, сурати, ҳаракати, ақлли кишидек йўл тутиши ва ажойиб ҳаёт тарзи билан Ҳаким, Фотир ва ўта Билгувчи ва Холиқ зот борлигига гувоҳлик бермайдими? Ҳар қандай кўзи очик киши шу митти жониворда мудаббир Холиқнинг улўғлиги, жалолияти, қудрати ва ҳикмати мукамал эканини кўрмоғи аниқ. Буни бирма-бир баён этадиган бўлсак, охирига етиш қийин. Дарҳақиқат, ҳайвон ва жониворларнинг шакллари, хулқ-атворлари ва табиатларининг чек-чегараси йўқ.

Ҳа, ақли соғлом киши бир нимжон жониворни кўрса, ақалли у бир қурт бўлса ҳам, унинг таажжуби ошиб: субҳоналлоҳ, у нақадар ажойиб-а, дейди. Инсон ҳар жиҳатдан қараганда ҳайвонлардан энг ажойиброқ бўла туриб, ўзидан ажабланмай қўйган. Балки у қўлга ўргатилган ҳайвонлар, уларнинг шакллари, суратлари, терилари, жунлари, тукларига қараб, Холиқ Зот бандалари учун либос, кўчиб юришлари ва туриш жойларида бошпана, ичимлик ва озуқа бўлиши учун идиш, оёқлари учун пойабзал қилиб қўйганини ҳар доим ҳам эслайвермайди. Бундан ташқари, сут ва гўштлари озуқа, баъзиларини миниб юришлари учун зийнат, баъзиларини бепоён ва олис чўл-саҳролардан оғир юкларни кўтариб ўтадиган улов қилиб қўйди. Буни кўрган кишининг Холиқ ва Мусаввир зот ҳикматидан ҳайрати янада ортади. Шунингдек, у Зот бунинг бандаларига нақадар фойдали эканини олдиндан билади. У зот ўз илмидаги ҳар қандай ишларда тафаккур, тааммул ва тадаббур қилишга муҳтож эмас, бирон бир вазир ёки маслаҳатчидан ёрдам сўрашдан пок. У ўта илмли, хабардор, Ҳакийм ва Қодир зот! Ул зот яратган махлуқларнинг энг майдаси билан ўз тавҳидини таниган зотлар қалбидан шаҳодат сидқини тортиб чиқарди.

Махлуқлар учун фақат унинг қаҳри ва қудратига итоат қилиш, рубубийятини эътироф этиш, унинг жалолияти ва азаматини билишдан ожиз эканига иқрор бўлишдан бошқа йўл йўқ.

Ким у Зотнинг мақтовини ҳисоблаб чиқа олади? Балки у ўзини мақтаганидекдир. Биз билган нарсанинг охири у зотни танишдан ожиз эканимизни эътироф этишдан иборат. Аллоҳ таолодан ўз ҳидоятига бизни мушарраф этишини сўраймиз.

Ер атрофини ўраб олган чуқур денгизлар ҳам оят-аломатлардир. Бу бутун ерни ўраб олган катта уммоннинг бир қисмидир, холос. Ҳаттоки чўл-саҳролар, тоғлар, ернинг бутун қуруқлик қисми ҳам катта уммонга нисбатан қиёслаганда кичкина оролга ўхшаб кўринади. Ернинг бутун

атрофи сув билан ўралгандир...

Ер ва ундаги мавжуд ажойиб нарсаларни кўрдинг. Энди сен уммон қаърида яшаётган жонзот ва ажойиботлар хусусида бир фикр қилгин. Ҳолбуки, сув остидаги ажойиб ҳайвонлар ва жавоҳирлар ер юзида кўрганингдан бир неча баравар кўп. Уммон кенглиги ер юзи кенглигидан бир неча баравар катта бўлгандек, сувда яшайдиган айрим ҳайвонларнинг устки қисмини кўрганда дастлаб орол бўлса керак, деган хаёлга борасан. Чунки у махлуқ устига чиққан сайёҳ олов ёққандан кейин танасида олов тафтани сезади ва ҳаракатга тушади. Сайёҳ эса оёғи тагидаги нарса орол эмас, балки бир махлуқ эканини ҳаракатни бошлагандан кейин билиб қолади.

Қуруқликда яшайдиган от, қуш, сигир ёки бошқа жонзот турларининг уммонда ўхшаши ва ундан бир неча баробар кўпроғи ҳам мавжуд. Балки уммонда яшайдиган айрим жонзот турлари қуруқликда йўқ. Уларнинг ўзига хос белги ва сифатлари бир неча мужаллат (тўплам) қилинган. Буни денгиз саёҳати даврида қийинчилик билан тўплашган.

Аллоҳ таоло сув остидаги марваридни қандай яратгани ва уни садафга айлантириб қўйганига назар сол. Маржон сув тубидаги қаттиқ тошлардан қандай ўсиб чиққанига қара. У тошдан униб чиқадиган дарахт шаклидаги ўсимликдир. Сўнг ундан бошқа денгиз тубидаги мавжуд анбар ва нафис нарсаларнинг турлари хусусида мушоҳада қил!

Энди сен фикрингни йиғиб, сувда сузиб юрган ажойиб кемаларга қарагин. Аллоҳ таоло уни қандай қилиб сув сатҳида тутиб тургани, тужжорлар, сайёҳлар ва бошқаларни унда сайр қилдиргани ва оғир юкларни кўтариши учун бўйсундириб қўйганини ўйлаб кўр. Сўнг кемаларни ҳайдаш учун шамолларни юборди. Сўнг Аллоҳ кемачиларга шамолнинг пайдо бўлиши, эсиши ва эсиш вақтларини билдирди. Аллоҳ таолонинг денгизда яратган ажойиботлари бир мужаллот доирасига сиғмайди.

Бундан ҳам ажойиброғи кўз олдинда намоён бўлиб турган бир томчи сувнинг шакли. У шаффоф, оқувчан, худди бир бутун нарсадек бир-биридан сира ажралмайдиган латиф ва юмшоқ жисмдир. Сувнинг ўзига хос хусусияти шундаки, ҳар қандай шакл ва ҳолатга мослаша олади, қўлга олиш ҳам, ажратиш ҳам жуда осон. Ер юзидаги ҳайвонот ва набототнинг ҳаёти-ю тақдири шу сувга боғлиқ. Агар банди бир қултум сувга муҳтож бўлса ва у бундан ман қилинса, албатта шунга етишиш йўлида бутун мол-мулкни ўйлаб ўтирмасдан сарф қилган бўларди. Сўнг у шу сувни ичиб, энди уни танасидан чиқаришда тўсиқ пайдо бўлса, албатта у ичган сувни танасидан чиқариш учун қўлида турган бутун мол-дунёсини сарф қилишни ўйлаб ўтирмасди. Шундай экан, қандай қилиб у динорлар, дирҳамлар ва нафис жавоҳирларни ўзи учун жуда ноёб ва қадрли деб ҳисоблайди. Бир қултум сувдаги Аллоҳнинг неъматини ўйламайди. Агар бир қултум сувни ичгиси ёки ўзидан чиқаргиси келса, шуни деб бутун дунёсини сарф қилишини ўйланг! Сувлар, анҳорлар, қудуқлар ва денгизларнинг ажойиблиги мулоҳаза қилиш, фикр юритиш ва ибрат олиш учун етарли эмасми? Бунинг ҳар қайсиси кўриниб турган зоҳирий гувоҳлар бўлиб, йўқдан бор қилувчи Зотнинг улўғлиги ва ҳикмати мукамаллигини ҳол тили билан сўзлайдиган, ифодалайдиган ва ҳар бир ақл эгасига нидо қиладиган оят-аломатлардир: «Суратим, таркибим, сифатим, манфаатим ва ҳолатим ўзгариши ва фойдам кўплигини ҳеч ўйлаб кўрганмисан? Сен мени ўзича яралган ёки жинсидан бирортаси яратган, деб ўйлайсанми? Албатта бу сувни олим, қодир, ирода этувчи ва мутакаллим бир инсон яратганига ишонсанми? Шундан сўнг юзим саҳифаларида илоҳий қалам билан тасвирланган ва аслини кўз идрок этолмайдиган илоҳий чизгиларнинг ажойиблигига қара. Ана шундагина қалбинг Сонеъ зотнинг улўғлигидан айрила олмайди», деб тургандек. Нутфа эшитишдан бенасиб бўлганлар учун эмас, балки эшитгувчи қалб эгаларига қарата айтадики: «Мени қорин зулматида юзимда тасвир ва чизги зоҳир бўлаётган вақтда ҳайз қонига ботирилган деб ўйлайсанми? Сўнг бир наққош кўз қорачиғим, қовоғим, пешонам, юзим ва лабларимни нақшлаган деб биласанми? Бора-бора босқичма-босқич намоён бўлган тақвис (қайрилганлик)ни кўрасан». Нутфанинг на ичкараси ва на ташқарисида, на бачадон ичкараси

ва на ташқарисида бирон-бир наққошнинг ишлаб турганини кўрмайсан. На ота, на она, на нутфа, на бачадоннинг бундан ҳеч бир хабари йўқ! Гувоҳ бўлиб турибмизки, ажойиб суратни қалам билан нақшлайдиган наққошдан бу наққош ажойиброқ эмасми! Агар унга бир-икки марта билиш учун синчиклаб қарасанг ҳам, у чизган нақш ва тасвирни кўришга қодир бўласанми?

Бу тасвир ва нақшнинг на ташқи ва на ичкаридан бу нутфага боғлиқлик жойи йўқ.

Агар бу ажойиб нарсдан ҳам ажабланмас экансан, у ҳолда суврат, нақш ва муайян ўлчов берган Зотнинг тенги йўқ ва бирон бир наққош ва на мусаввир у билан баробар бўлолмаслигини тушунмайсан (худди унинг нақш ва санъатига бирон бир нақш ва санъат ҳам баробар бўлолмаганидек). Икки иш ўртасидаги тафовут ва бир-биридан қай даражада узоқ эканини баён қил.

Шундан кейин ҳам ажаблана олмасанг, тўғрироғи, таажжубинг йўқлигидан ажаблангин. Албатта бу нарса ажойибдан ажойиб эмасми? Бундай ёрқин далил мавжуд бўла туриб, кўзингни тўсиб турган ва баён этишдан сени қайтариб турган нарса ажабланишга лойиқдир. Тўғри йўлга соладиган, адаштирадиган, буриб қўядиган, рушд-хидоятга йўллайдиган, бахтсиз ва бахтли қиладиган, оламдаги ҳар бир заррани ва унинг ичкарисида не мавжудлигини кўрадиган, душманлари қалбини сўқир қилиб, қудрат ва юксаклиги билан пинҳон бўладиган Зот нақадар пок! Яратиш, амр, миннат, фазл, лутф ва қаҳр Уникидир. Унинг ҳукмини рад этгувчи ва қазойи тақдири учун жазолагувчи йўқ.

Осмон гумбази билан ер сатҳи ўртасига қамалган кўзга кўринмас майин ҳавони шамол эсган пайтагина пайқайсан. Денгиз жониворлари сувда сузганидек қушлар ҳавода қанотини силкиб, учиб юради. Улкан денгизга ўхшаган ҳавонинг айнан ўзини ёки денгизга ўхшаган бутун ҳолида кўриб бўлмайди. Шамол эсган вақтда денгиз тўлқинлари кўзғалганидек ҳаво тўлқинлари ҳам кўзғалиб туради. Агар Аллоҳ ҳавони ҳаракатга келтирса, ундан чанг-тўзонли бўронни пайдо қилади. Аллоҳ субҳонаҳу айтганидек, хоҳласа раҳмати ҳузуридан тарқатиб-ёйиб, майин қилиб қўяди:

Биз шамолларни (булутларга) «ҳомилдор» бўлган ҳолида юбордик, сўнгра осмондан сув (ёмғир) ёғдириб, сизларни у билан суғордик. Сизлар уни ғамлаб олувчи эмассиз. (Ҳижр сураси, 22-оят)

Аллоҳ таоло тинч ва сокин турган ҳавони ҳаракатга келтириб, ҳайвонот ва набоботларга шамол ҳолида етказди. Шунда улар ўсиш-кўкариш учун тайёргарлик кўради. Аллоҳ таоло айтганидек агар хоҳласа, уни исён қилувчи яъни ҳаддидан ошувчи бандалар учун азобга айлантириб қўяди:

Биз уларнинг устига давомли наҳс (шум) кунда бир даҳшатли бўронни юбордик. (У) одамларни суғурилувчи хурмо (дарахти) таналаридек суғуриб кетар эди. (Қамар сураси, 19-20 оятлар)

Энди ҳавонинг бир ҳолатда латиф ва майин бўлиши, бир ҳолатда шиддатли, бошқа бир ҳолатда қаттиқ ва кучли бўлишига қарагин. Ичига дам урилган нарсани кучли одам устидан босиб, ҳар қанча сувга чўктирмоқчи бўлса, буни асло уддалай олмайди. Бир парча темирни сув устига қўйсанг, дарҳол тагига чўкади. Назар солгин, қандай қилиб ҳаво юмшоқ ва майинлигига қарамасдан сувдан сиқилиб туради? Мана шу ҳикмат туфайли Аллоҳ таоло кемаларни сув сатҳида тутиб туради. Худди шундай ҳар бир ғовак нарсанинг ичида ҳаво мавжуд ва у асло сувга чўкмайди. Чунки у ғовак (бўшлиқ) нарса ичидаги ҳаво сувга чўкишдан қайтаради. Ҳаво кеманинг ички сатҳидан ажралмайди. Оғир юкли кема улканлиги ва салобатига қарамасдан ҳавода муаллақ тура олади. Сув сатҳига чўккан кеманинг таги кучли ҳавони кетказиш билан сувга қаттиқ ёпишиб олади. Ҳаво бўшлиғида ҳеч қандай алоқа ва восита бўлмагани ҳолда оғир аравани муаллақ тутиб турган Зот нақадар пок!

Энди сен ҳавонинг ажойиблиги ва шу ҳавода пайдо бўладиган булутлар, чақмоқ, яшин, ёмғир, қор ва момақалди роққа назар сол. Улар осмон билан ер ўртасидаги ўзига хос ажойиб

нарсалардир, Қуръон бунга шундай ишора қилди:

Биз осмон ва Ерни ҳамда уларнинг орасидаги нарсаларни ўйнаб (беҳуда) яратганимиз йўқ. (Духон сураси, 38-оят)

Бу нарса осмон билан ер ўртасида мавжуд. Бунинг нимадан иборатлигига бир қанча ўринларда ишора қилинган:

Албатта, осмонлар ва Ернинг яратилишида, кеча ва кундузнинг алмашиб туришида, одамлар учун фойдали нарсалар ортилган кемаларнинг денгизда сузишида, Аллоҳ осмондан тушириб, у сабабли (ўлик) ерни тирилтирган сувда, турли жонзотларни унда (ерда) тарқатиб қўйишида, шамолларни (турли томонга) йўналтиришида ва осмон билан Ер орасидаги бўйинсундирилган булутларда ақлни ишлатадиган кишилар учун аломатлар (Аллоҳнинг вужуди ва қудратига далиллар) бордир. (Бақара сураси, 164-оят).

Қачонки сен момақалдиروق, чақмоқ, булут ва ёмғирга дуч келганида ёмғирни кўриб, момақалдиروقни эшитасанки, буни билишда ҳайвон ҳам сен билан шерик бўла олади! Ҳайвонот олами турган жойдан малоул аъло оламига кўтарилиб, кўзингни очсанг, бу ажойиботнинг зоҳирини идрок этасан. Энди сен буни кўрадиган кўзингни юмгин-да, ботин кўзи билан қарагин, албатта уларнинг ботинидаги ажойиб ва ғаройиб сирлардан воқиф бўласан. Бу ҳам бир алоҳида боб бўлиб, у хусусда тафаккур қилиш чўзилиб кетади. Негаки, уни чуқур тадқиқ этишнинг ўрни эмас.

Осмонда сузиб юрган қуюқ ва қоп-қора булутларни бир тааммул қилиб кўр, шунда сен беғубор ва мусаффо ҳавода булутларнинг қандай тўплангани ва Аллоҳ уни қачон хоҳласа ва қандай хоҳласа шундай яратгани кўз олдинда намоён бўлади. Ваҳоланки, булут пўк ва юмшоқ бўлишига қарамасдан оғир сув томчиларини кўтариб, ҳаво бўшлиғидан Аллоҳ изн берган жойгача етказиб боради. Аллоҳ хоҳлаган миқдор ва шаклдан иборат ҳар бир қатрада ёмғир томчилари мавжуд. Шундан кейин булут ерга ёмғир ёғдиргани, бирон томчи бошқаси билан асло боғланмагани ва буни алоҳида қатра-қатра ҳолида етказиб берилаётганини кўрасан. Балки ҳар қайсиси ўзига белгилаб қўйилган чизиқдан четга чиқмасдан ва бири-биридан ортда қолмасдан тақдир қилинган гўша ёки водийга бориб тушади.

Агар аввалгилар ва охиргилар ёмғирнинг бир томчисини яратиш ёки бир шаҳар ё бир қишлоқ устига тушадиган томчилар ададини билишга иттифоқ қилишса, албатта жин ва инс ҳисоби бундан ожиз бўларди. Буларнинг ададини фақат йўқликдан борликка келтирган Зотдан бошқа ҳеч ким билмайди. Сен бу томчилар ўз-ўзича осмонга кўтарилиб, ерга тушаверади деб ўйламагин. Балки ҳар бир томчиси ернинг қайси бир ҳудуди ёки қайси бир қуш, йиртқич, қайси бир ҳашарот ва қуртга тайин қилинганки, бу Раззоқ зотнинг махлуқларига меҳрибонлиги ва раҳм-шафқатининг ёрқин ифодасидир. Шунингдек, ҳар бир томчи устига кўз билан идрок этилмайдиган илоҳий хат билан у томчи фалон тоғнинг этагидаги фалон қуртнинг ризқидир ва фалон вақт чанқаган пайтда етиб боради, дея ёзиб қўйилган. Шунга қарамасдан, қаттиқ совуқда сувнинг қуюқлашиб, қорга айланиши ва қорнинг титилган пахтадек тўзғишида битмас-туганмас ажойиботлар мавжуд. Бунинг ҳаммаси Жаббор ва Қодир зотнинг фазли Холиқ ва Қаҳҳор зотнинг қаҳри туфайли бўлиб, бу амалда ҳеч ким унга шерик бўлолмайди. Балки мўмин кишиларга у зотнинг улўғлиги ва азаматига итоат қилишгина бор. Ҳақни инкор этувчи даҳрий кишилар бу ишнинг зоҳирини ҳам тузук билмайдилар, унинг сабаби ва иллатини зикр қилишдан нари ўтмайдилар, холос.

Мағрур ва жоҳил киши нима дейди денг: «Албатта сув ерга тушмай қаерга тушсин, чунки у табиатан оғир нарса ва ана шу оғирлик уни ерга тушишга мажбур қилади». Мана шуни ўзича кашф қилдим деб ўйлайди ва шуни илм деб қувониб юради. Агар ундан табиий ёки табиат деган сўзнинг маъноси нима ва уни ким яратган? Сувдаги табиий оғир бўлишлик хусусиятини ким яратган? Сув табиатан оғир экан, дарахт тагига қуюлган сувни унинг тубидан шох ва бутоқларига қандай куч кўтаради, деб сўра. У бунга тайинли жавоб беролмайди.

Сув қандай қилиб осмондан пастга тушсин-да, сўнг дарахт томирлари орқали аста-секин кўзга кўринмайдиган ва билинмайдиган тарзда юқорига кўтарилиб борсин. Ҳаттоки сув дарахт барги ва япроғига жуда нозик попуксимон томирлар орқали ўтиб туради. Сўнг мана шу япроқ бўйлаб ёйилган катта томирлардан майда томирлар тарқайди. Катта томир анҳор бўлса, кичик томир жилғани эслатади. Бу жилғалардан кичикроқ жилғалар ёйилган. Шу тариқа япроқнинг ҳамма сатҳига ўргимчакнинг нозик ипларидек тарқалган томирлар орқали сув етиб боради. Япроқ озикланиши, ўсиши ва қуриб қолмаслиги учун сув зарур. Шу боис япроқ яшил тус олиб, яшнаб туради. Бошқа ўсимлик турлари ҳам худди шундай тартибда сув ичади. Дарҳақиқат сув табиий равишда пастга қараб ҳаракат қиладиган бўлса, у қандай қилиб тепага кўтарилади? Агар буни бир тортувчининг тортиши туфайли юзага келади, дейдиган бўлсак, бу тортувчига ким бўйсундирган?

Жоҳилликнинг охириги нуқтаси оқилликнинг бошланиш нуқтасидир.

Осмон ва ер мулклари, осмонда милтиллаб турган юлдузлар аломат-белгилардан яна биридир. Ер, денгиз, ҳаво ва ундаги ҳар бир жисм осмонга нисбатан олганда денгиздаги бир қатра ёки ундан ҳам кичикроқ бўлиб қолади. Бунга ишонч ҳосил қилмоқчи бўлсанг, Аллоҳ таоло ўз китобида самовот ва юлдузларни қандай улуғлаганига эътибор қилгин. Аллоҳ таоло айтганидек, Қуръонда бу нарсалар номи билан келган қанча қасамлар мавжуд:

Қасамёд этаман (ўн иккита) буржларга эга осмон билан, (Буруж сураси, 1-оят)

Осмонлар ва Зухал (юлдузи) билан қасамёд этаман. (Ториқ сураси, 1 оят)

(Юлдузлар ҳаракат қиладиган) йўллар эгаси бўлмиш осмон билан асамёд этаманки, (Зориёт сураси, 7-оят)

Осмонлар ва (Аллоҳ) бино қилган (бошқа) нарсалар билан, (Шамс сураси, 5-оят)

Қасамёд этаман Қуёш ва унинг зиёси билан, унинг (Қуёшнинг) ортидан келган Ой билан, (Шамс сураси, 1-2-оятлар)

Бас, қасамёд этурман қайта-қайта чиқиб (кўриниб) турувчи (юлдузлар) билан (бешта) яширинувчи сайёралар билан, ўз зулмати билан келиб кетаётган тун ва (отаётган) тонг биланки, (Таквир сураси, 15-18 -оятлар)

Ботиб кетаётган юлдуз билан қасамёд этаманки, (Нажм сураси, 1-оят)

Мен юлдузларнинг ботиш жойлари билан қасамёд этурман — бу (қасам) агар билсангиз, албатта, буюк қасамдир. (Воқеа сураси, 75-76 оятлар)

Бир томчи жирканч нутфанинг ажойиб нарса эканини билишдан аввалгилар ва кейингилар ожиз эканини билиб олгандинг. Аллоҳ у билан қасам ичганки, Аллоҳ қасам ичган нарсани ва унга ризқ берганини нима деб ўйлайсан.

Осмонда эса, сизларнинг ризқларингиз (ёмғир) ва сизларга ваъда қилинаётган нарса (жаннат) бордир. (Зориёт сураси, 22-оят)

Бу ҳақда тафаккур қилувчиларни мақтаб деди:

Улар туриб ҳам, ўтириб ҳам, ётиб ҳам Аллоҳни зикр этадилар ва осмонлару Ернинг яратилиши ҳақида фикр юритадилар (ва дуо қиладилар:) «Эй, Раббимиз! Бу (коинот)ни беҳуда яратмагансан. Сен (айблардан) пок зотдирсан. Бас, бизни дўзах азобидан сақлагин! (Оли имрон сураси, 191-оят)

Расулulloҳ алайҳиссалом дедилар:

«Бу оятни ўқиб, у туфайли мўйловини силаган кишига вайл бўлсин». Яъни бу оятдан тафаккур қилмай ўтиб кетиш, назарда тутилган. Бундан юз ўгирувчиларни мазаммат қилиб деди:

Осмонни сақланиб турувчи том қилиб қўйдик. Улар (мушриклар) эса, уларнинг аломатларидан юз ўгирувчидирлар. (Анбиё сураси, 32-оят)

Бутун денгиз ва ернинг осмонга нисбати қандай бўлиши мумкин? Ер ва денгиз ҳолати тез-тез ўзгарувчидир. Осмон эса тиниқ, мустаҳкам, то вақти-соати етгунича ўзгармай туради. Шунинг учун ҳам Аллоҳ таоло осмонни қулаб тушмайдиган том, деб атади:

Тепангизда етти (қават) мустаҳкам (осмонни) бино қилдик. (Набаъ сураси, 12-оят) (Эй, мушриклар!) Сизларни яратиш қийинроқми ёки осмонларними?! (Биласизки) Аллоҳ уни бино қилди, қаддини баланд қилиб битирди. (Нозиот сураси, 27-28 – оятлар)

Малокут оламига қарагин, албатта Қудратли ва Жабарут зотнинг ажойиботларини кўрасан. Малокут оламига қарашинг маъносини унга кўз ташлашдан иборат, деб ўйлама. Оддий назар билан қарасанг, осмоннинг зангори туси ва юлдузларнинг худди буғдой дониға ўхшаб ҳар томонга сочилиб турганидан бошқа нарсани кўрмайсан.

Албатта ҳайвонлар ҳам бунда сенга шерик бўла олади. Агар ана шу нарса мақсад бўлса, нима учун Аллоҳ таоло сўзида Иброҳим алайҳиссаломни мақтади:

Шу тарзда Иброҳимга осмонлар ва Ернинг мулкани (ажойиботларини) кўрсатурмиз. Чинакам ишонувчилардан бўлиши учун (шундай қилдик). (Анъом сураси, 75-оят)

Кўз идрок қиладиган ҳар бир нарсани Қуръон "мулк" ва "шаҳодат" деб атади. Кўз идрок қилинмайдиган нарсани "ғайб" ва "малокут" деб атади. Аллоҳ таоло ғайб ва шаҳодатни Билгувчи, мулк ва малокутга Жаббордир.

Бирон киши унинг илмидан бирон нарсани ихота қила олмайди, балки у зот хоҳлаган нарсани била олади.

(У) ғайбни билувчидир. Бас, Ўз ғайбидан бирор кимсани хабардор қилмас. Фақат Ўзи рози бўлган (танлаган) пайғамбарнигина (икки дунёнинг баъзи сирларидан огоҳ этар). Бас, албатта, У (Аллоҳ) (ҳар бир пайғамбарнинг) олдидан ҳам, ортидан ҳам кузатувчи (фаришта) йўллар. (Жин сураси, 26-27 оятлар)

Демак, эй оқил киши, фикрингни малакут оламига бургинки, шоядки сенга осмон эшикларини очиб берса. Баски, сен қалбинг билан малакут олами кенгликларида Раҳмон арши ҳузурда қоим бўлгунича айланиб юрасан. Ана шунда у Умар Ибн Хаттоб розийаллоҳу анҳунинг рутбасига етиб боришингга умид пайдо қилар. Ҳазрати Умар: «Қалбим Раббимни кўрди», деди. Бу нима дегани? Ақсо (энг узоқ нарса)га етиб бориш фақат адно (энг яқин нарса)дан ўтиб олгандан кейин ҳосил бўлади. Сенга энг яқин нарса нафсингдир. Ундан кейин сен ўзинг яшаб турган ер, кейин ўраб турган ҳаво, кейин наботот ва ҳайвонот ва ер юзидаги мавжудот, кейин ер билан осмон орасида муаллақ турган ҳаводаги ажойиб нарсалар, кейин юлдузлар, еттиқат осмон, кейин курси, арш, ундан кейин аршни кўтариб турувчи ва осмон кўриқчилари-фаришталар туради. Буни билгандан кейин арш ва курси, осмон, ер ва иккиси ўртасидаги мавжудот Раббисини таниш сари ўтасан. Сен билан бунинг орасида улкан бўшлиқ, кўз илғамас масофа ва катта тўсиқлар мавжуд. Сен ҳали энг яқин тўсиқ ва қийинчиликларни ошиб ўтмадинг. У нафсинг нима эканини билишдан иборат. Сўнг сурбетлик билан тилингни бурро қилиб, Роббингни танишни даъво қиласан. Шунда сен ўйлаб ўтирмасдан Роббимни ва унинг яратган махлуқларини таниган бўлсам, нимага билиб олган нарса хусусида тафаккур қилишим керак деб айтасан?

Энди бошингни кўтаргин-да, осмон, юлдузлар ва ҳар бирининг айланиши, ботиш ва чиқиш вақти ва бу вақтнинг доимий ўзгариб туриши ва ҳар бири ўз йўлида ҳаракатда собит турганига назар сол. Сен бу ҳаракатда озгина хато ва ўзгаришни кўрмайсан. Балки ҳаммаси ўз мартаба-манзилларида ҳаракат қилиб, Аллоҳ таоло тақдир қилган вақт доирасидан чиқмайди.

Бундан сен юлдузлар адади ва уларнинг кўплиги, ранглари хилма-хиллиги хусусида тадаббур қилишга ўтгин. Улардан айримлари қизғиш, айримлари оқиш, айримлари кўрғошин рангга мойил бўлади. Сўнг уларнинг шаклий ҳолатига назар сол. Баъзи бирлари ақраб, баъзи бирлари кўзичоқ, хўкиз, йўлбарс ва баъзи бирлари инсон суратига ўхшайди. Ерда бирон бир сурат бўлса, унинг осмонда ҳам ўхшаши мавжуд. Сўнг қуёшнинг ўз ўқи атрофида бир йил вақт давомида мунтазам айланишига қарагин. Сўнг у ҳар куни қанда қилмасдан чиқиб, Яратувчи зот тақдир қилган бошқача бир юриш билан ботади. Агар шу қуёш чиқса-ю, ботмайдиган бўлса,

албатта кеча ва кундуз ўзгариб, унинг аниқ вақтини билмай қолардинг. Тун ва кун ўрин алмашиб тургани боис тирикчилик вақти билан истироҳат вақтини алмаштириб қўймайсан.

Қарагин, Аллоҳ таоло қандай қилиб биз учун тунни либос, уйқуни роҳат, кундузни тирикчилик учун восита қилиб қўйган? Кечанинг кундузга, кундузнинг кечага кириши ва ҳар иккисининг ўзига хос тартиб-қоидага мувофиқ қисқариб-узайиб турганига диққат-этибор қилгин. Қуёшнинг белгиланган чизиқ бўйлаб осмон ўртасидан ўтишига қара. Ҳатто ёз, қиш, баҳор ва куз фаслларининг алмашиниб туриши қуёшнинг қай тариқа ўтишига боғлиқ. Агар қуёш юришда осмон ўртасидан пасаядиган бўлса, ҳаво совийди ва қиш фасли бошланади. Агар осмон ўртасига тўғри бўлса, иссиқ кучайиб кетади. Агар шу иккиси ўртаси бу юришга мувофиқ бўлса, вақт тенглашади. Сенда бу ажойиботлардан ўндан бирини ҳам санаб ҳисобига етиш имкони йўқ. Балки мақсад сени фикр қилишга ундаш ва фикр қилмасликдан огоҳлантиришдир. Бир ўйлаб кўргинки, сендан жуда олис масофада турган митти юлдузнинг пайдо бўлиши, миқдори, шакли, ранги, муаллақ туриши, осмон ўртасига яқин ва узоқлигида Аллоҳ таолонинг жуда кўп ҳикматлари мавжуд. Бунга биз айтиб ўтган баданинг аъзоларини қиёсла. Негаки, ҳар бир аъзоингда бир ҳикмат, балки ундан ҳам кўп ҳикматлар мавжуд. Осмон ва ундаги ишлар бундан ҳам улуғ маъно касб этади. Балки ер оламини осмон оламига на катталиги ва на аҳамияти жиҳатидан тенглаштириб бўлмас.

Сен ернинг улканлигини ва унинг атрофи ҳаддан ташқари кенг эканини яхши биласан. Инсон буни идрок этиш ва унинг атрофини айланиб чиқишга қодир бўлолмас. Қуёш ерга қараганда бир юз олтмиш марта каттароқ эканини аниқлашган. Сен кўриб турган юлдузларнинг энг кичиги ҳам ерга қараганда саксон марта, энг каттаси бир юз йигирма марта каттароқ экан. Бу қиёсдан юлдузлар ердан нақадар юксакда туриши ва узоқ эканини билиб оласан. Негаки, сен юлдузларни фақат узоқлиги туфайли кичкина, деган тасаввурдасан. Шунинг унун Аллоҳ таоло бунга ишора қилиб деган:

қаддини баланд қилиб, битирди. (Нозийёт сураси, 28 оят)

Хабарларда ҳар бир осмон билан бошқаси ўртасида беш юз йиллик масофа мавжуд, дейилган. Агар ҳар бир юлдузнинг ҳажми ердан бир неча баравар катта бўлса, осмонда порлаб турган юлдузлар ададига назар сол. Сўнг тепангда ғужғон ўйнаб турган юлдузларнинг туркуми ва бу туркумнинг ақлга сиғмайдиган даражада чексиз эканига қарагин. Энди сен уларнинг ҳаракат қилиш суръатига қара. Ҳолбуки, сен бу суръатни идрок қилолмасликдан ташқари ҳис қилишга ҳам қодир эмассан. Лекин шубҳа қилмагинки, юлдузлар бир лаҳза ичида ўзининг кенглиги қадар юради. Чунки вақт юлдузларнинг аввалги қисмининг чиқишидан унинг тамом бўлишига қараб ҳаракат қилади. Балки ана шу юлдуз ердан юз марта катта ёки ундан кўпроқ. Фалак бу лаҳзада ерга ўхшаб юз марта айланади ва бу айланишида узлуксиз давом этади. Сен эса бундан ғофилсан. Жаброил алайҳиссалом фалакнинг бу ҳаракат суръатидан қандай қилиб ўтганига қарагин, Шунда Набий алайҳиссалом унга: «Қуёш зойил бўлдимми?» деганлар. У «Йўқ»... «ҳа», деган. Набий алайҳиссалом: «Қандай сен "йўқ ...ҳа", деяпсан», деганлар. У: «Йўқ, деб айтганимдан ҳа, дегунимча қуёш беш юз йил юрди», деган. Қуёшнинг нақадар улканлиги ва шунга нисбатан ҳаракати қанчалик енгил эканига қара. Шундан сўнг Ҳаким ва Фотир зотнинг қудратига назар сол ва қандай қилиб қуёшни шу даражада кенг ва улкан эканига қарамасдан митти қорачиғинг билан кўришга муяссар этди. Ҳаттоки, ерда ўтириб, шундоқ кўз қирини ташласанг ҳам қуёшни бемалол ва тўлиқ кўра оласан. Бу улкан осмон ва унинг сон-саноксиз юлдузларига қарашни бас қил. Бундан кўра сен йўқдан бор қилган Борий Зотга ва унинг қандай яратганига назар сол. Сўнг у Зот бу осмонни кўриб турганингдек, ҳеч қандай устун қўймасдан ёки тепадан бирон-бир воситасиз тутиб турибди. Ҳар бир олам бир уйдир, осмон эса унинг томи (шифти)дир. Сен жуда ажойибсанки, бир бойнинг уйига кирсанг, унинг бўёқ билан бўялган, олтин билан безатилган уйини кўриб, қанча вақт ажабланиб юрасан. Ҳаттоки бир умр ўша бой қурган уй таърифини келтирасан. Сен шундоқ кўз олдингда турган бу улкан уй, унинг ери, томи, ҳаво қатлами, ҳайвонот ва наботот дунёсининг

ғаройиблиги, нақшлари бетакрор ва ажойиб эканига қарайсан-у, бу хусусда гапирмайсан ва қалбингни унга бурмайсан! Сен таърифлаган олдинги уй бу уйнинг олдида нима деган гап. Ўша сен мақтаган бойнинг уйи ҳам ернинг бир қисми-ку! Шунга қарамасдан сен бу улкан уйга яхшилаб назар солмайсан. Бу уй пайдо бўлиши ва тартиби билан алоҳида ажралиб турган Роббинг уйдир. Сен ўзингни, Роббингни ва Роббинг уйини унутиб, фақат қорин ва фаржинг ташвиши билан оворасан. Сен фақат ҳавойи нафсинг ва ҳурмат-эйтиборингни ўйлаб қолгансан. Бундан нарига ўтмайсан. Қорин тўйғизиш — ғам-ташвишинг. Сен бир ҳайвон еганидан кўпроқ нарсани ейишга қодир эмассан. Бу жиҳатдан ҳайвон сендан устун туради. Сени таниган кишилардан ўнта ёки юзтаси ҳурмат-эйтиборга лойиқдир. Лекин кўплари ҳузурингда тилёғламалик қилсалар-да, ифлос ниятларини яширадилар. Агар улар сенга нисбатан муҳаббатда ростгўй бўлсалар, на сенга ва на ўзларига бирон фойда ё зарар, на ўлим ва на ҳаётга молик бўла олмайдилар. Сенга уларнинг яқин ва қадрдон бўлишида кўзда тутган мақсадлари бордир. Сен ана шунга алданиб қолма. Сен шундай ғурур ва кибр билан машғулу оворасанки, осмон ва ер мамлакатлари гўзаллигига қарашга вақт топмайсан. Мулк ва малакут эгаси — Малик зотнинг улуғлигига қараб, ҳузурланишдан ғофилсан. Сенинг бу ақлинг муҳташам ва баланд қаср солиб, хизматкор ва чўрилар хизматида қўл қовуштириб турган, анвойи ва нафис нарсалар билан безатилган подшоҳ қасрларидек бир қаср девори тагидан ин қазиб чиққан чумолида бўлиши мумкин. Албатта у чумоли инидан чиқса ва шеригини учратиб қолса, агар гапиришга қодир бўлса, фақат ўзининг ини, йиғиб қўйган озуқаси ва уни қай тарзда йиғиш мумкинлигини айтишдан нарига ўтмасди. Аммо тепасида турган улкан қаср ва шу қасрда яшайдиган подшоҳнинг ҳолатини у чумоли тасаввур қилишдан бутунлай йироқ. Балки у чумолини ўз нафси ва озуқасидан бошқа нарса асло қизиқтирмайди. Худди чумоли олдидан чиққан қаср, унинг ери, томи, деворлари ва бошқаларидан ғофил бўлганидек, шунингдек, унда яшайдиган кишиларга қизиқмагандек, сен ҳам Аллоҳ таолонинг уйи ва унинг томи — осмонда яшайдиган фаришталаридан ғофилдирсан. Сен осмонни фақат чумоли уйинг томини билганчалик биласан. Осмондаги фаришталарни ўша чумоли сени ва уйингда яшайдиган кишиларни билганчалик биласан. Ҳа, чумолига сени билиш ва сен қурган муҳташам қаср ва шу қасрни яратган уста маҳоратини билишга йўл бўлсин. Аммо сенда малокут оламида кезиш ва унинг ажойиботларини таниш имконияти мавжуд-ку.

Калом тизгинини энди бироз бундай талқиндан тортайлик. Чунки бу асло тугамайдиган мавзу. Бир умр шу мавзунини тадқиқ этадиган бўлсак ҳам, Аллоҳ бизга билиш учун рухсат берган нарсани тўлиқ шарҳлашга қодир бўлмаймиз. Биз билган нарсани уламолар ва авлиёлар билган нарсага қиёслаганда жуда кам ва арзимас. Уламолар ва авлиёлар билган нарсани анбиёлар алайҳиссалоту вассалом билган нарсага қиёслаганда жуда кам ва арзимас. Анбиёлар билган нарсани Набийимиз Муҳаммад алайҳиссалом билган нарсага қиёслаганда жуда кам ва арзимас. Анбиёлар ҳаммаси билган нарсани Исрофил, Жаброил ва бошқа муқарраб фаришталар билган нарсага қиёслаганда жуда кам ва арзимас. Шундан кейин фаришталар, жинлар ва инсларнинг ҳамма илмларини йиғиб, Аллоҳ субҳонаҳу ва таоло илмига қиёс қилинса, у илм дейишга асло арзимас.

Балки бу илм бор-йўғи ажабланиш, ҳайрат, қусур ва ожизликдан бошқа нарса дейишга лойиқ бўлмайди. Бандасига билмаган нарсасини билдирган Зот нақадар пок. Аллоҳ таоло барчаларита хитоб қилиб деди:

(Эй, Муҳаммад!) Сиздан руҳ ҳақида сўрайдилар. Айтинг: «Рух фақат Раббимнинг ишидандир». Сизларга эса оз илм берилгандир. (Исро сураси, 85-оят)

Ҳозиргача баён қилинган фикр йўли Аллоҳ таолонинг яратган махлуқлари хусусида тафаккур қилишдан иборат. Бунда Аллоҳ таолонинг зоти хусусида фикр юритиш йўқ. Лекин Аллоҳнинг улуғлиги, жалолияти ва қудратини таниш маҳол бўлмаган махлуқотлар ҳақида фикр юритишдан фойдаланилди. Аллоҳ таолонинг ажойиб сунъ (санъати) хусусидаги билимингни қанчалик кўпайтирсанг, унинг жалолияти ва улутлигини билишинг шунчалик мукаммал бўлади.

Буни худди сен бир кишини билганинг сабабли олим деб улуғлашишта ўхшайди. Сен ундаги тасниф этиш ғаробати ва шеър келтириш маҳоратидан хабардор бўлганинг сари у хусусдаги билиминг кўпаяди ва ҳурмат-эҳтироминг ҳам шунга қараб ошади. Ҳаттоки унинг айтган ҳар бир сўзи ва келтирган ҳар бир байти қалбингда ўзгача бир сурур, ҳурмат-эҳтиромга жой ҳозирлайди. Шундай экан, сен энди Аллоҳ таолонинг яратган махлуқлари таснифи ва таълифи хусусида тааммул қилиб кўр. Аллоҳ таоло яратган борлиқдаги ҳар бир нарсанинг таснифи, унга қараш ва у хусусда фикр юритиш ҳеч қачон тугамайди. Балки бунда ҳар бир банда учун муяссар бўладиган ўзига яраша даража мавжуд.

Ушбу китобда Аллоҳ таолонинг инъоми ва эҳсони туфайли унинг улуғ ишларига назар солдик. Кимки бу ишларга табиат маҳсули деган эътибор билан қараса, бу унинг залолати ва бахтсизлигининг белгисидир. Кимки бунга Яратган зотнинг тадбири деган эътибор билан қараса, бу унинг ҳидояти ва бахт-саодати белгисидир.

Осмон ва ер юзида айланиб юрган ёки муаллақ турган бирон бир зарра йўқки, Аллоҳ субҳонаҳу ва таоло у туфайли хоҳлаган кишини адаштириб, хоҳлаган кишини ҳидоятга бошлайди. Кимки бу ишларга Аллоҳнинг иши ва санъати деган эътибор билан қараса, Аллоҳ таолонинг улуғлиги ва қудратини тушуниб етади ва шундан кейин тўғри йўлни топади. Кимки унга сабаблар Мусаббибига боғланиш деган эътибордан келиб чиққан холда эмас, балки жисм ва ашёларнинг бир-бирига таъсир қилиши деган ноқис эътибор билан қараса, батаҳқиқ у бадбахт ва муртад бўлибди. Аллоҳ таолодан бундай адашишдан паноҳ сўраймиз. Ул зот бизни карами ва фазлу раҳмати туфайли жоҳиллар қадами тойган жойдан четлатишини сўраймиз. Аллоҳга ҳамд бўлсин, Муҳаммадга ва у кишининг оилаларига салом ва саловотлар бўлсин.